ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 13
(19644)
2023 чылдың февраль 22
среда

Хүннүң үнери – 07:57
Ажары – 17:54
Хүн дурту – 09:57

shyn.ru

Садар өртээ хостуг

12+

Шагаа болгаш Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле!

Буяна СОЯННЫҢ фото-коллажы.

Кайызы-даа дең эргелиг

Елена Куулар биле Цэцэндэлгэр Тэгшээ – интернационалчы өг-бүле, Тыванның В.М. Халилов аттыг күрүне филармониязының солистери...

/ 5-ки арында

Чалыы час кышты тиилээр...

Россияда калбаа-биле демдеглеп турар байырлалдарның бирээзи – Масленица. Ол салгалдан салгал дамчаан, чоннуң аразында амдыгаа чедир кадагалаттынган бурун байырлал...

/ 8-ки арында

153 аңгы дылда Россияның чоннары чугаалажып турар.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 22 | № 13 (19644)
ШЫН

| ПОЛИТИКА |

Президентиниң Айыткалы

Россияда бо неделяда кол политиктиг болуушкун – дүүн, февраль 21-де, Федералдыг хуралга Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин Айыткалды кылганы.

Айыткалга улуг кичээнгейни Президент Украинада чоруп турар тускай дайынчы операцияже, делегейде шериг-политиктиг болуушкуннарда Россияның туружунче, чурттуң моон соңгаар социал-экономиктиг хөгжүлдезинче угландырган.

Делегейде болгаш чуртта байдалче российжи политиктиг күштерниң көрүжү аңгы-аңгы-даа болза, Россия күштүг күрүне болуп артар, ооң делегейге шериг-политиктиг салдары улам дыңзыыр дээрзинге туружу чаңгыс аай болганын Президентиниң Айыткалынга оларның хамаарылгазы бадыткаан.

(Россияның медээлер агентилелдериниң ажык медээлеринден).

В. Ховалыг: кыдыынга артпас бис

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Россияда болгаш делегейде улуг информация агентилелдериниң бирээзи ТАСС-ка интервьюну берген.

Украинада чоруп турар тускай дайынчы операцияда киржип турар чаңгыс чер чурттугларынга республиканың чону гуманитарлыг дузаны канчаар чедирип турарының дугайында, Тывадан дайынчылар биле төрелдериниң аразынга телекөвүргүнү эрттирип, оларга бот-боттарын көржүп ужуражыр болгаш чугаалажыр арганы берип, Шагаа байырлалының үезинде мөргүлдү дорт эфирге чорударын республиканың бирги удуртукчузу ТАСС-тың төлээлеринге дыңнаткан.

Россия амгы үеде нарын болгаш берге болуушкуннарны шыдажып эртип турар, Бергелерге улам демниг, оларны шыдажып эртери, тиилээри российжи чоннуң күштүг чаңчылы дээрзин Владислав Ховалыг демдеглеп, Россияның таваржып турары бергелерниң кыдыынга Тыва артпас деп чугаалаан.

Тывага 2023 чылды Чоннуң деминиң чылы кылдыр чарлаанын Владислав Ховалыг дыңнаткаш, Россияның хөй национал чоннарын улам сырый болгаш демниг болурунче кыйгырган.

Барыын чурттарның экономиктиг кызагдаашкыннары Тыва Республиканың сайзыралынга улуг шаптыкты чедирип шыдавааның, 2022 чылда республиканың экономиказы өзүлделиг болганын Владислав Ховалыг демдеглээн.

/ Бистиң корр.

Байыр чедиришкиннери

Эргим чаңгыс чер чурттугларым!

Ада-чурт Камгалакчыларының хүнү-биле силерге Тываның Чазааның болгаш бодумнуң өмүнээмден байыр чедирип тур мен!

Бо хүн дээрге онзагай байырлал-дыр. Тускай шериг операциязының баштайгы хүннеринден тура даг-адыгжы 55-ки бригаданың шериглери, эки турачылар, ол ышкаш Россияның Чепсектиг Күштериниң аңгы-аңгы кезектеринде бистиң республика чурттуг шериг албанын эрттирип турар оолдар холдарынга чепсек тудуп, демисежип турарлар. Мөөңнээшкинче келдиртken чурттакчылар оларга каттышкан.

Бо үениң дургузунда дайынчы шаңналдар-биле оларның хөй кезии шаңнаткан, Россияның Маадыры деп бедик атты бистиң Мерген Донгакка тывысканы дээш онза чоргаарланып чоруур бис.

Россияның шериглерин бистиң республиканың чурттакчылары сеткилинден деткип, Россияның Чепсектиг Күштериниң күчү-шыдалынга чоргаарланып чоруур. Ада-чурт камгалакчыларын болгаш оларның өг-бүлелерин деткип, дузалажыр чорук бистиң шуптувусту каттыштырган. Чүс-чүс чурттакчыларывыс гуманитарлыг ачы-дуза чыырынга киржип, мөчээн шериглерниң өг-бүлелеринге дузалажып чоруур. Россияның күчү-күжү – чонувустуң демниинде болгаш чаңгыс аай эп-сеткилинде.

Ада-чурттуң бүгү камгалакчыларын ханы хүндүлеп, оларга чоргаарланып чоруур бис, бистиң Төрээн чуртувусту камгалап тургаш, демиселге мөчээннерни кезээде сактып чоруур бис. Россияның болгаш Тываның маадырлыг бижимелдеринге оларның ат-сывын киирер.

Бис тиилээр бис! Ада-чурт камгалакчыларынга алдар!

Хүндүткел-биле, **Тываның Баштыңы Владислав ХОВАЛЫГ.**

Хүндүлүг чаңгыс чер чурттугларывыс!

Силерге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) мурнундан Ада-чурт камгалакчыларының хүнү-биле база ол ышкаш үнүп келген Шагаа байырлалы-биле байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер!

Февраль 23 – бистиң төөгүвүсте онзагай хүн. Бөгүн бис төрээн чуртувусту хөй-хөй чылдарда камгалап, кадагалап чораан база бо үеге чедир камгалап чоруур российжи шериглеривиске, чурттуң Чепсектиг Күштериниң бүгү хоочуннарынга хүндүткеливис болгаш өөрүп четтириишкинивис илередип турар бис. Өөрүп четтириишкинниң сөстерин Ада-чурттуң Улуг дайынының, өске-даа ол-бо черлерге болган биче дайыннарның, тускай шериг операцияның киржикчилеринге база чугаалап тур бис.

Бодунуң төрээн чуртун, оран-савазын камгалаары дээрге, кандыг-даа кижиниң кол хүлээлгези болур. Ынчангаш февральдың 23 – бүгү улустуң ниити байырлалы болуп турары ол. Ол дээрге күштүг, эрес-маадырлыг, тура-соруктуг кижилерниң хүнү-дүр. Россияның кандыг-даа хамаатызы – тускай шериг операцияның киржикчизи-даа азы тайбың амыдыралдың чаяакчызы-даа чүнүң-даа мурнунда бодунуң төрээн чуртунуң камгалакчызы-дыр. Кижи бүрүзү бодунуң күш-ажылы-биле улуг Россияның алдар-адын көдүрүп, күчү-шыдалын тургузуп турар.

Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс – шериг хүлээлгелиглер, мөөңнеттиргеннер болгаш эки турачылар Донбасстың, Херсон болгаш Запорожец областарының девискээрлеринде хосталгалыг операцияда эрес-дидим чоруун бо хүннерде безин көргүзүп турар. Ол черлерниң чурттакчыларынга тайбың амыдыралды сөңнээр дээш, демисежип турар дайынчыларывыска алдар болгаш мактал! Тулчуушкуннар үезинде чок болган маадырларывыс бистиң чүректеривиске мөңгеде артар!

Бо байырлыг хүнде өг-бүле бүрүзүнге менди-чаагай чорукту, аас-кежикти, эп-найыралды болгаш тодуг-догаа амыдыралды күзеп тур бис. Хоочуннарга кадыкшылды болгаш узун назы назылаарын, солдаттарга база офицерлерге эки албан-хүлээлгезин эрттирерин, тускай шериг операцияның киржикчилеринге тиилелгелиг чанып кээрин күзедим!

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

Хүндүлүг чаңгыс чер чурттугларым!

Ада-чурт камгалакчыларының хүнүн таварыштыр силер бүгүдеге Тыва Республиканың шериг комиссариадының хуу составының болгаш бодумнуң өмүнээмден сеткилимниң ханызындан байыр чедирип тур мен!

Февраль 23 – келир салгалывыс, шупту төрелдеривис болгаш чоок кижилеривис дээш төрээн чуртувусту камгалаарынга кезээде белен турарывысты сагындырар хүлээлгелиг онзагай байырлал.

Амгы үеде бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс, адалар, оолдар, ада-өгбелериниң чаңчылын уламчылап, Төрээн чуртунуң кыйгызы-биле база сеткил-чүрээниң тевии-биле төрээн чуртун камгалап турар.

Российжилерниң амыр-дыштыг болгаш тайбың чуртталгазын камгалап чоруур шериглерге, офицерлерге, солдаттарга, хоочуннарга болгаш шериг хепти кедип чораан улустуң шуптузунга быжыг кадыкшылды, тайбыңны болгаш бүгү-ле экини күзедим!

Өг-бажыңыңарга ынакшыл, аянныг болгаш таарымчалыг байдал доктаар болзун!

Тыва Республиканың шериг комиссары Д. АРТЫНА.

| БҮДҮРҮЛГЕ |

Тывада ёзулуг хлебтиң амданы арткан-дыр

Россияның пекарьлар эвилелиниң төлээзи – регионнар-биле кады ажылдажылга талазы-биле вице-президентизи Дмитрий Семёнов Тывага келгеш барган. Ол Кызылдың хлеб комбинадынга база хуу сайгарлыкчылар А. Сарыглар биле А. Монгуштуң база «Саян Торг» КХН-ниң бичежек бүдүрүлгелерин көрген.

Ужуражылгалар соонда республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы база Россияның пекарьлар эвилели хлеб продукциязын бүдүрер болгаш садып-саарар, хлеб быжырарының национал ужур-чаңчылдарын камгалап база хлеб-булочка продукциязының социал ужур-дузалыг хевирлериниң өртектеринге мониторинг адырын таарыштырган нормативтиг эрге-хоойлу баазазын сайзыраңгайжыдарда, кады ажылдаарын дугурушкан керээни чарган.

Дмитрий Семёнов Тывага кээр мурнунда чурттуң 43 регионунга барган, чер-черлерде хлебти быжырары аңгы болганын ол эскерген. «Россияның төп кезээ база Кавказта чигирни холуурунга ынак болза, Тывада хлеб езулуг амданныг-дыр» – деп, Семёнов демдеглээн.

Тус черниң хлеб быжырыкчылары киришкен хуралда Тывада хлеб быжырар адырның амгы база ооң алыс кедизинде байдалын сайгарып көрген. Чоруткан анализтиң сан-чурагайындан алырга, республиканың чурттакчы чонунуң хереглел корзиназында хлеб-булочка кылыглары чугула черни ээлеп турар. Сөөлгү дөрт чылда Тывада бир кижи-ле чылда 116 кг хлеб-булочка кылыгларын ажыглаан, ол сүмелээн нормадан 20 кил хөй. Бүгү республикада 120 ажыг хуу сайгарлыкчылар, ортумак болгаш биче бүдүрүлгелер чоннуң хлеб кылыгларынга хереглелин хандырып турар.

Хуралда хлеб быжырар бүдүрүлгелерни күрүнеден деткииринiң, дериг-херекселдер база кадрлар-биле четчелээриниң, чедери берге черлерни хлеб-биле хандырарының болгаш өртек тургузуунда онзагайларының айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Дмитрий Семёновтуң чугаазы-биле алырга, Россияның пекарьлар эвилели шупту регионнарда хлеб быжырар адырның төлээлерин чыып, хуралдааш, ажылга чаа аргаларны ажылдап кылыр планныг.

Россияның пекарьлар эвилели чуртта хоочун каттыжыышкыннарның бирээзинге хамааржыр болгаш, чурттакчы чонну эки шынарлыг болгаш каш янзы хлеб-биле доктаамал хандырарын чедип алырда, адырның чидиг айтырыгларын шиитпирлээр дээш тургустунган. Эвилел хлеб быжырар үлетпүрнүң бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчуларын, сайгарлакчыларны, адырның айтырыгларын сайгарган эртемденнер болгаш специалистерни, ол ышкаш регионнарда хөй-ниити каттыжыышкыннарын хаара тудуп турар.

/ Тываның Чазааның парлалга албаны.

«Баштайгыларның шимчээшкини» немешкен

Эрткен неделяда Тываның күрүне университединде «Баштайгыларның шимчээшкини» бүгү-россижи уруглар болгаш аныяктар шимчээшкининиң эге салбырын байырлыы-биле ажыткан.

Чаа организацияның одуруунче кирген оолдар, уруглар, ылаңгыя педагогика отрядтарының дайынчылары чаа шимчээшкинге улуг сонуургалын илереткен. Дээди өөредилге черииң ректору Ольга Хомушку ол болуушкун-биле оолдарга байырын чедирбишаан, аныяктар – чуртту быжыглаар база экижидеринге онза идегелди кезээде магадылап турар эң күчүлүг күш деп демдеглээн.

Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг чылдың Айыткалында Уруглар болгаш аныяктарның бүгү-россижи шимчээшкининиң Тывага регион командазын хевирлээринге деткимче чугула херек деп айытканын сагындыраал. Чаа шимчээшкин уруглар кижизидилгезинге, оларның мергежил шилилгезинге, бүгү талалыг сайзыралынга база ботхарыысалгазынга, ниитилелге бүдүштүг амыдырап-чурттаарынга белен болурунга деткимчени көргүзер боор деп, идегелин илереткен. Регионнуң эрге-чагыргазы чаа хөй-ниити тургузуунга бүгү талалыг дузаны көргүзерин аазаан. «Аныяк салгалга күш-ажылга ынакшылды, Ада-чуртунуң база бодунуң салым-чолу дээш боду харыысалгалыг деп медерелди, ниитилелге ажыктыг сорулгаларже угланыышкынарны хевирлээринге силерден идепкейжи чорукту манап тур бис» – деп, губернатор чагаан.

Январь 27-ден тура Тывада "Баштайгылар шимчээшкининиң" 24 организациязы тургустунган. РУАШтың регион салбырының удуртукчузу Эртине Куулар, республиканың өөредилге черлеринде 24, ооң иштинде 18 школа баазазында (Кызыл хоорайда, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Бии-Хем, Тес-Хем кожууннарда), 4 профессионал өөредилге албан черинде (Тываның политехниктиг техникуму, Кызылдың транспорт техникуму, Тываның көдээ ажыл-агый техникуму база Республиканың эмчи колледжи), Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурда «Орнамент» немелде өөредилге төвүнде база Тываның күрүне университединде организациялар тургустунганын чугаалаан.

/ Тываның Чазааның парлалга албаны.

| ТАРИФТЕР |

Орулгалыг ажылдаары – хөгжүүрүнүң магадылалы

Бо хүннерде социал четкилерде хөй-ниити автобустарынга аргыжылга өртээниң өскенинге холбашкан чугаасоот арбын чоруп турарын эскерип болур. "Сагыш ышкаш турган болза, Саглы ышкаш хову болза" деп үлегер домакта дег, бүгү чүве чиик өртектиг, харындаа халас турган болза, магалыг-ла ийик. Ынчалза-даа рынок экономиказында чурттап турар болганывыста, ооң дүрүмнеринге чагыртыр апаар болгай бис: бараан аймаа, ачы-дуза чедирилгези дээш өртек-үнези турар ужурлуг.

Аргыжылга өртээниң өскенинге барымдаалар эвээш эвес: пассажирлер сөөртүр автобустарның ажылынга негелделер-ле көвей, чүгле бензин чарыгдалы эвес, техниктиг байдалын хынаары, камгаладылгазы, арыг-силигни тудары, ажылдакчыларының шалыңы, үндүрүглер, септелге, артык кезектер, ГЛОНАСС спутник системазы, видеохайгаарал дээш өске-даа төлевирлер...

Эрткен айда Тыва Республиканың тарифтер албанынга «Кызылдың хоорай транспорт» деп бүдүрүлгези, «Тывааавтотранс» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилел автобус өртээн 32 рубль чедир өстүрериниң дугайында дилегни киирген турган. Күрүнениң доктаадып кааны 23 рубль деп автобус өртээнге 9 акша немээр деп оларның айтып турар чылдагаанын Тарифтер албаны мынчаар тайылбырлаан:

– Хоорай болгаш ооң чоогунда суурлар аразынга пассажирлер аргыштырар транспорт өртээн 20-ден 23 рубль кылдыр бир чыл бурунгаар өстүрген болгай. Ынчалза-даа ук немелде автобустарның орулгалыг ажылдаарынга дузалап шыдаваан. «Кызылхоортранс» бүдүрүлге безин чаңгыс чылда 24,2 млн рубль карылгалыг болду. Ынчангаш ол бүдүрүлгени буурап дүшкен азы банкротталган деп санаан.

Пассажирлер аргыштырар автобустарның, шынап-ла, карылгалыг ажылдап турарын эксперттер санап турган: «Херек кырында чаңгыс кижиниң автобуска аргышканының чарыгдалын санап көөрге, 32 рубльден оранчок ажып турар». Ындыг турбуже, чоннуң амыдырал байдалын кичээнгейге алгаш, республиканың Тарифтер албаны үстүнде айыткан организацияларның дилээнге чөпшээрешпейн, автобус аргыжылгазының өртээн 32 рубль эвес, а 28 рубль кылдыр доктааткан.

– Чаңгыс кижиниң автобус өртээнче үүлер кирип турарыл? Чижээ, автобуска 28 рубль төлээр болзувусса, 13 рубль – чолаачы биле кондукторнуң шалыңы, 9 рубль – кывар-чаар чүүл чарыгдалдары, а транспорттуң септелгезинге, техниктиг хандырылгазынга 2 рубль чарыгдаар апаар. Арткан 4 рубль өске чарыгдалдарын дуглаарынче угланган – деп, Тарифтер албанының удуртукчузу Елена Бочарова тодараткан. Ынчангаш Кызылдың хоорай автобустарының өртээнге 5 рубль немээн. Февраль 19-тан тура «Чоннуң автобузу» 6 дугаар – 20 рубль, 17 дугаарлыг автобус – 25, а өске маршруттарның аргыжылга өртээ 28 рубль апарган.

«Тарифтерни бүдүрүлгени ажылдадыр дээш эвес, а пассажир аргыштырылгазын улаштыр хөгжүдер сорулгабиле өскерткен. Орулга немежи бээр болза, бюджеттиң чедиишкинниг ачы-дузазын ажыглап болур бис. Чижээ, автобустар парыгын улгаттырары, маршрут инфраструктуразын тудуп кылыры» деп, республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг ындыг шиитпириң алыс ужурун тайылбырлаан. Тываның Баштыңының 2022 чылда Дээди Хуралга (парламентиге) Айыткалынга республикага, ылаңгыя, найысылал чоогунда суурларга, пассажирлер аргыштырар системаны чаартырының дугайында сорулгалыг ажылды чорудар деп даалга берген турганын билир бис. Ону боттандырары-биле, республиканың Орук-транспорт комплекизиниң яамызы эрги вокзалдың ажылын диргизип, найысылал биле кожууннар аразынга автобустарны аргыштырар улуг төлевилелди ажылдап кылган болгай. Түңнелинде, Тывада бежен шаа чаа чараш автобустар чонну аргыштырар ажылда үлүг-хуузун киирип эгелээн. Эрзин, Өвүр, Ак-Довурак, Чадаанага чедирип каар автобустар расписание ёзугаар ажылдап турар. Ынчангаш хоорай кирерде, кожууннар баарда, интернеттен «Попутчик» таксилер кедеп, чарлал манаар чаңчылывыстан чоорту адырлырывыс чугаажок. А автовокзалды амгы үениң негелдезинге дүүштүр чаартып, улуг комплекстиг ажылдарны боттандырарын база планнап каан. Карылгалыг эвес ажылдап, ам-даа сайзыраарынга тарифтерни эде көөрү черле негеттинип келген турганы билдингир. Эң-не кол чүүл – аргыжылга айтырыы ам-даа хөгжүп, чаа-чаа маршруттар тургустунуп, чаа-чаа автобустар маңнажып турар апаарынга идегел бар.

/ Р. ДЕМЧИК.

Дыштанылга хүннеринде хемчеглер

Дыштанылга хүннери февраль 21, 23 болгаш 24-те Тываның девискээринге эзиртир суксуннарны садарын хораан. Ооң чылдагааны – дыштанылга хүннеринде араганы эзиртир ишкеш, кем-херек үүлгедир чоруктарның республиканың девискээринге болуп турары.

Автотранспортту эзирик башкарып чоруур чолаачыларның, чолаачы шынзылгазы чок кижилерниң дыштанылга хүннеринде көвүдей бээрин республиканың Иштики херектер яамызы демдеглеп турар. Чүгле эрткен неделяда, февраль 11 – 18 хүннерде, автотранспортту эзирик башкарып чораан 33 чолаачы туттурган.

Ол-ла хүннерде тус чер эрге-чагыргаларының болгаш иштики херектер органнарының ажылдакчылары хыналдаларны кады чоруткаш, араганы чажырып садып турганының 12 таварылгазын илередип тыпкан, 111 литр эзиртир суксуннарны хураап алган. Ооң 91, 6 литри Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринге чажырып садып турган арага аймаа болган.

Меге медээлерни хынаар

2022 чылдан бээр үеде электроннуг почтаның даштыкыда серверлери, соталыг телефоннуг харылзааның даштыкыда операторлары дамчыштыр террорисчи уткалыг меге медээлерни бистиң чурттуң девискээринге тарадыры көскүзү-биле көвүдээн.

Чурттуң иштинге дүвүренчиг байдалды тургузар сорулга-биле электроннуг почта болгаш соталыг телефоннар дамчыштыр меге медээлерни массалыы-биле тарадыр аргазын даштыкы күштер ажыглап турар апарган.

Тус черниң чурттакчыларының айыыл чок чоруун камгалаар сорулга-биле республиканың Иштики херектер яамызының, Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң болгаш Росгвардияның Республика талазы-биле эргелелиниң тускай сорулгалыг дүрген хөделир күштери террорисчи уткалыг меге медээлерни хынаар, оларның үнүп турар дөстерин тодарадып тывар талазы-биле эргежок чугула хемчегларни ап чорудуп турар.

Даштыкыдан кээп турар меге медээлерниң салдарынга алыспас, оларны ханы сайгарып, чогуур түңнелди үндүрерин Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели сагындырып турар. Россия Федерациязының айыыл чок чоруунга салдарлыг бооп болур меге медээлерин тараткаңы дээш, россижи хоойлудүрүм ёзугаар харыысалгалыг болурун айыыл чок чоруктуң албан черлери кичээндирип турар.

/ Бистиң корр.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 22 | № 13 (19644)
ШЫН

Ивижилер фестивалы-2023: белеткелдиң сөөлгү хүннери

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Айдың Чюдюк баштаан ажылчын бөлүк Тожу кожуунуң Тоора-Хем суурга чедип, ивижилер фестивалын белеткээр оргкомитеттиң хуралынга киришкен.

Ужуражылга үезинде айтырыгларны сайгарып, республика планынче эдилгелерни киирген.

Оргкомитет фестивальды эрттиреринге белен дээрзин Тожу кожуун чагыргазының даргазы Буян Ондар дыңнаткан. Өске регионнардан кээр аалчылардан аңгыда, тожу тываларының Моолда төрелдери база келир. Иви дүрзүзү дээн ышкаш национал аян-шинчилиг суй белектер аймаан белеткеп турар.

Фестиваль эртер бирги оймактың харын аштап, машиналар тургузар черни белеткеп, баннерлерни азып, орук кыдыының кафелериниң девискээрлерин аштап-арыглап турар. Байырлал бүдүүзүнде ивижилер тос чадырларын типтер. Полиция ажылдакчылары айыыл чок чорукту хандырар. Арага садарын шуут хоруур.

Тожу кожууннуң ивижилери база чурттакчы чону национал идик-хевин, суй белектерин, аңныыр тывыжын база бойдус байлаан делгээн ярмарка-садыглаашкынны кылып, өңгүр-каас чыскаалын фестивальдың аалчыларынга сонуургадыр. Фестивальдың аалчылары база тус черниң чурттакчылары Тожунуң бойдус-байлаан сонуургап, күзээн чүүлдерин садып ап болур.

Аалчыларга таарымчалыг байдалды хандырары-биле, хонар-чыдар чер айтырыын кичээнгейге алган. Тожу кожууннуң аалчылар бажыңнары, улус хүлээр бажыңнар, техникум аян-чорукчуларны хүлээп алырынга белен.

Ивижилер чыскаалы хөйнүң кичээнгейин хаара тудары чугаажок. Мурнакчы ивижилерниң хүндүлел самбыразын тургузар.

Фестивальдың эң көрүштүг кезээниң бирээзи – 300 метрге иви чарыжы. Ивижилер деткиир фондунуң даргазы Шолбан Монгуш фестивальга 40 ажыг ивини эккээрин дыңнаткан. Тываның көдээ ажыл-агый сайыды Сергей Ондар Россияның көдээ ажыл-агый деңнелинде ивижилерниң материал-техниктиг хандырылга айтырыы шиитпирлеттинип турарын онзалап демдеглээн.

– Бо хонуктарда үш тонна дусту малга эккелгеш, ивижилерге дамчыдар бис. Оон аңгыда, хүн херели-биле ажылдаар станцияларның сертификаттарын белеткээн – деп, сайыт чугаалаан.

Фестивальдың оргкомитеди планны сайгарып көргеш, чамдык пунктуларже эдилгелерни киирген.

Бо чылын фестивальга Моол күрүнеден ивижилер киржилгезин бадыткаан. Ынчангаш байырлал делегей чергелиг деңнелге эртер.

«Ыраажы ивижи» ыры мөөрейинге ивижилер боттарының салым-чаяанын бараалгадыр. Иви чарыжы, малды дүрген эзертээри, аңнаар хаакка чарыш, ыяш хирээлеп, чарарынга, ча адарынга эр улус мөөрейлежир. “Ивиниң эң эки дерилгези” мөөрей чарлаттынган. Тус чер аныяктарының байырлыг бадылажылгазы байырлалды каастажыр.

Февральдың 25-те Тожу кожуун делегей чергелиг ивижилер фестивалының киржикчилерин болгаш аалчыларын уткуп алырын сагындыраалыңар. Кожуун төвү Тоора-Хемден ырак эвесте бирги оймакка байырлал болуп эртер. Фестиваль үезинде ийи “төгерик столду” эрттирер.

Ивижилерниң фестивалы ийи чылда бир катап эртер болгаш, тожу тываларының кол байырлалы-дыр. Тожуга ол үеде чеде берген аалчылар Тываның биче буурай үндезин чонунуң амыдыралчурттал газы-биле чоок таныжар аргалыг.

ЧЫРЫК ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ӨЙ-ТАВЫНДА

Ажылчын бөлүк улаштыр Тоора-Хем суурда "Дизель" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң Тожуда участогунга четкен.

Республиканың энергетика сайдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Эдуард Куулар чоокта тургустунган чаа дизельдиг генераторлар өй-тавында ажылдап турарын дыңнаткан.

– Тожу кожуунга сөөлгү ийи чылда дүн-хүн дивейн ажылдап турган ийи дизель-генератор улуг чүүктен база элеп-эргижирээнинден ноябрьда сандан үнген. Чаа дизельдиг генераторларның ачызында Тоора-Хем, Ий болгаш Адыр-Кежиг суурларның чырык хереглелиниң айтырыы шиитпирлеттинген – деп, сайыт чугаалаан.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле саткан 500 кВт күчүлүг чаа дизельдиг генераторларны эрткен чылдың төнчүзүнде тургусканын сагындыраалы.

«Мында чаа тургустунган беш генератордан аңгыда, хүн станциялары база ажылдап турар. Ооң ачызында хүндүскү үеде үш дизельди ажыглап тур бис. Дизельдер 600 кВт, хүн станциялары 400 кВт күчүнү берип турар. Электри хандырылгазы эрткен чылдарга деңнээрге, экижээн» – деп, «Дизель» КХН-ниң Тожуда участогунуң начальниги Аян Сундуй ажылын таныштырган.

"Дизель" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң Тожуда участогунда ниитизи-биле 18 ажылдакчы бар. Сес машинист, дөрт электрик, алды контролер.

ФЕДЕРАЛДЫГ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР БОЛГАШ ПРОГРАММАЛАРНЫҢ АЧЫЗЫНДА

Тожу кожууннуң чагырга даргазы Буян Ондар эрткен чылдың чедиишкиннери-биле таныштырган.

– Эрткен чылгы эң кол чедиишкиннеривистиң бирээзи – республиканың найысылалы Кызыл хоорай биле кожуун төвү Тоора-Хем суурнуң аразында Бии-Хемни кежир аргыжар көвүргүнү ажыглалче кииргени. Ийиде, Тоора-Хемде чаа сарыг шажын хүрээзин тудуп алдывыс. Үште, кожуунда кудуктар чаарттынган.

Ол ышкаш орук ажылагыйын экижидери-биле грейдер, трактор, аар чүк машиналары саттынган. Суурларның оруктарын сайбиле дескилээн. Оон аңгыда, “Албан черииң чурттал га бажыңы” төлевилели езугаар кожуунче ажылдап келген алды тускай мергежилдиглерге бажыңны туткан.

«Таарымчалыг хоорай хүрээлеңин тургузары» деп федералдыг төлевилелиниң база “Көдээ черлерниң комплекстиг хөгжүлдези” федералдыг программаның ачызында, хөй-ниити девискээрлерин чаартып, уруглarга спорт болгаш ойнаар шөлчүгештерни тургускан бис. Хөй акша-төгерик негеттинип турар айтырыглар – школа, уруглар сады база эмнелге тудуу. Бо бүгүнү “Көдээ черлерниң комплекстиг хөгжүлдези” федералдыг программаның шугуму-биле шиитпирлеп болур. 2025 чылда аңаа киржир дээш, документ ажылдарын белеткеп эгеледивис.

/ Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Кайызы-даа дең эргелиг

Елена Куулар биле Цэцэндэлгэр Тэгшээ – интернационалчы өг-бүле, Тываның В.М. Халилов аттыг күрүне филармониязының солистери. Цэцэндэлгэр – Моолдуң Увс аймааның делгем ховуларынга өткүт ырлап, хой кадарып өскен. Ол 15 харлыында Кызылдың уран чүүл колледжизинге ыры салбырынче өөренип кирген. Ол ынчан орус, тыва дылды билбес, эгезинде орус дылды шиңгээдип, чугааланып эгелээн. А Елена Куулар Чыраа-Бажы ортумак школазының 9-ку клазын дооскан соонда, 15 харлыында ол-ла колледжизинче өөренип кирген.

2-ги курста ансамбль кичээлиниң шылгалдазын дужаарда, ийиниң азы үштүң ырызын ырлаар. Еленага элээн каш чаңгыс курсчу оолдар аразындан Цэцэндэлгэр-биле ынакшыл дугайында ырыны күүседири-биле башкызы Эльвира Докулак даалганы берген. “Ынакшаннар ышкаш ырлаар силер дээрге, ыятчып-ыятчып, ырлаан бис” – деп, олар сонуургалының эгезин таныштырдылар. Оларның аразында ёзулуг ынакшыл колледж соонда, Елена – Улан-Удэге, Цэцэндэлгэр – Улан-Баторга сургуулдап турган үеде кыптыккан. Амгы үеде Тываның база бир чараш интернационалчы өг-бүлелериниң бирээзи болуп, 11 чыл кады чурттап чоруур.

Төрээн дылдар хүнүнге интернационалчы өг-бүленің төрээн дылы, ёзу-чаңчылы база оларның чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында номчукчуларывыска сонуургадырдыр бис.

Амгы үеде Цэцэндэлгэр тыва дылга, Елена моол дылга хостуг чугааланыр. Оларның улуг уруу 7 харлыг Ариунаа үш дыл – тыва, орус болгаш моол дылдарга арыг чугаалаар. Ол 3 харлыынга чедир Улаангомга кырган ада-иезиниң чанынга өскен. Школага албан-биле тыва дылды эки шиңгээдир сорулгалыг Елена биле Цэцэндэлгэр уруун Кызылдың Т.Б. Кечил-оол аттыг 3 дугаар ортумак школазының тыва клазынче өөредип киирген. Ариунаа бажыңынга авазы-биле тыва дылга, ачазы-биле моол дылга чугаалажыр. Амгы үеде орус дылды чаа өзүп олурар чаштарга өөренип алыры берге эвес дээрзин Цэцэндэлгэр биле Еленаның өг-бүлези чугаалап турар:

Ютубта, “Карусель” каналдарында өңгүр, чараш мультфильмнер дузазы-биле бичии уруглар орус дылды дораан өөренип алыр. Оглувус Тэмуужин удавас 3 харлаар, Тывага орус дылга, Улаангомга моолдап чугааланыр. Уругларывысты тыва, орус, моол дылдарны эки билир болзун дээш, кызып турар бис. Ол ышкаш делегейниң янзы-бүрү чоннарының дылдарын дең эргелиг деп санаар бис. Дыл черле каяа-даа херек, ол кажан-даа артык эвес.

Еленаның бодалы-биле интернационалчы өг-бүле дээрге:

– Өске омак-сөөктүг кижи-биле эш болуп кады чурттаары, ийи тыва кижи ышкаш эвес, черле тускай болур. Моол-биле кожа хелбээ болганывыста, ёзу-чаңчылдарывыс ниитизи-биле дөмей.

Цэцэндэлгэрниң бодалы-биле, интернационалчы өг-бүле аразында ылгал чок, кайы-бирээзиниң төрээн черинде чурттап чоруур. Ол ышкаш тыва биле моол ёзу-чаңчылдар дөмей, иштинде бичии-ле ылгалдар бар болуп турар. Чижээ, келин айтырарда, өг-бүленің эр хиндиктиг 4 хире улуг улузу барып айтырып алыр. Кыс улус ынаар барбас, өөнге олурар. Хөй дизе 2 хой ужазын болгаш уругнуң чоок улузунга суй белектерни сунуп, айтырар.

Елена биле Цэцэндэлгэрниң уруглары Куулар деп фамилия-биле документилерде бижиттинген. Моолда фамилия чок, а ачазының адын чанынга кожа кылдыр адаар. Цэцэндэлгэр Тэгшээ болза, Цэцэндэлгэр – ады, Тэгшээ – ооң ачазының ады.

– Өгнүң эр ээзи кандыг болурул?

Елена: Эжим Цэцэндэлгэр-биле хөйнү көрүп чоруур бис. Эң кайгамчык чүүл, ол чем кылырынга дыка ынак. Өгбелериниң ёзу-чаңчылдарынга мени өөредип чоруур: эртен эрте шайны хайындыргаш, ооң үстүн дээрже тос-карак-биле өргүп тейлээр. Бистиң аныяктар колдуу орус-чуй берген болгаш, чамдык чараш чаңчылдарывысты уттуп бар чыдар бис. Ол эрес-кежээ, ажы-төлүнге эки үлегерлиг ада, өг-бүлевистиң камгалакчызы.

– Өгнүң кыс ээзи кандыг болурул?

Цэцэндэлгэр: Эжимни чүгле мактаар мен. Салым-чолумну дыка эки эш-биле домнаан деп санаар мен. Амыдыралчы, кызымак, бир чүүлдү дыка дүрген шиңгээдип алыр. Чижээлээргe, ыры сөзүн, чем кылырын азы бир-ле чүүлдү кылыр дээн болза, ону эки сайгарып алгаш, эчизинге чедирер. Уругларывысты база эки кижизидип чоруур. Бир катап оглувуска садыгжы бичии чигирзиг белек сунган. Оглувус ынчан 1 хар ажып турган. Ол ийи холун тейлей туткаш, четтиргенин илередирге, садыгжы угбай чаптап турганын амдаа сактыр-дыр мен. Эжимге чугаалавас-даа болзумза, ону иштимде бүдүү дыка магадап чоруур мен.

– Чоокта чаа үнген “Сен биле мен” деп ырыңар чоннуң ынакшылын чаалап алган болгай. Бодуңарның репертуарыңарның баштайгы ырызы дээш байыр чедирип тур бис. Мурнуңарда кады ажылдаар төлевилелдериңер-биле таныштырып көрүңерем.

– Биске дыка хөй композиторлар ырыларны күүседир кылдыр сүмелеп турарлар. Оларның аразындан Вилория Шожукпанның “Сен биле мен” деп ырызының сөстериниң утказы чараш болурга, чоокта чаа ону ыры кылдыр үндүрген бис. Кандыг-даа ырыны репертуарывысче киирерде, бир дугаарында, ооң сөзүн болгаш утказынче улуг кичээнгейни салып турар бис. Шүлүк чогаалының дүрүмнерин сагып турар болгаш, утказы чонга чоок ырыларны деткиир бис.

Удавас март 24-те филармонияга боттарывыстың концердивис болур. Апрель айда чонга чоок композиторларның ырыларын ырлаар бис.

Тыва дыл федералдыг олимпиадада

Февраль 18-те Тываның күрүне университеди Улус-чу чогаадылга бажыңынга Россия Федерациязының чоннарының төрээн дылга болгаш литературага өөреникчилер аразынга II-ги Федералдыг олимпиадазының тыва дыл болгаш чогаалга шилилгелиг чадалар эрткен өөреникчилерге байыр чедирип, түңнел чадазын эрттирген.

Аңаа республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан 400 ажыг өөреникчилер, башкылар болгаш ТывКУ-нуң филология факультединиң сургуулдары, башкылары каас-чараш, тыва национал хептиг чыглып келгеннер.

Тыва Республикада тыва дыл болгаш чогаал эртемнеринге олимпиада школа, кожуун, республика чергелиг деңнелге чылдыңна эртип турар-даа болза, 2023 чылдан эгелеп, төрээн дыл болгаш Россия чоннарының литературазынга II-ги Федералдыг олимпиада Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының 2022 чылдың август 30-де 828 дугаарлыг дужаалы ёзугаар 2022–2023 өөредилге чылында Россияның өөреникчилериниң олимпиадаларының даңзызынче киргени улуг чедиишкин болур. Ол дээрге тыва дылды, чогаалды бедик деңнелче көдүрүп турарының демдээ болур. Ол бүгүге ТывКУ-нуң филология болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедразының башкыларының, ылаңгыя дыл эртемининг кандидады, ук кафедраның доцентизи Урана Даржаның киирген үлүг-хуузун ТывКУ-нуң ректору, профессор Ольга Хомушку онзалап демдеглээн.

«Тываның күрүне университеди Россияның чоннарының дыл эртемнеринге федералдыг олимпиада мөөрейин эрттирип турар 18 дээди өөредилге черлериниң санынче кирип турар. Амгы үеде 27 аңгы дылдар – авар, алтай, башкир, вепс, даргин, карель болгаш оларның аразында тыва дылга олимпиадалар Россия деңнелинде эртип турар» – деп, Ольга Матпаевна дыңнаткан.

Төөгүлүг хемчегге Эртем агентилелиниң удуртукчузу, төөгү эртемнериниң кандидады Алена Стороженко, ТГШИ-ниң сектор эргелекчизи, дыл эртемининг доктору Байлак Ооржак, Национал школа хөгжүдер институттуң директору, дыл эртемининг кандидады Елена Куулар школа болгаш кожуун чергелиг олимпиадаларга шылгараан өөреникчилерге болгаш оларны белеткээн дагдыкчыларынга байырын чедирип, байырлалдың хүндүлүг аалчылары болганнар.

Хову-Аксының 9-ку клазының өөреникчизи Айда-Сай Монгуш кижи бүрүзүнүң төрээн дылынга бодунуң бодалын илередип билирин чугула деп санап турар. Ол федералдыг олимпиадага бодунуң тыва дыл болгаш чогаалга билииниң деңнелин хынаар сорулга-биле киржип келген.

Тыва чон төрээн дылынга чугаалажып, ону камныы-биле эдилеп чоруур деп бадыткаар ужурлуг бис – деп, Айда-Сай Монгуш чугаалаан.

«Тыва чогаалдарны номчуурунга дыка ынак мен. Төрээн дылымны эки билир мен – деп, Кызылдың 18 дугаар лицейиниң 9-ку клазының өөреникчизи Нацсалмаа Конгар төрээн дылынга ынакшылын илереткен – Россияның 27 аңгы дылдарының олимпиадаларының мурнуку одуругларынче кирер деп бодаар болзувусса, тыва дылывысты эки билир, ону ам-даа эки шиңгээдир ужурлуг бис. Ол дээрге-ле төрээн дылывысты камгалап арттырып алырынга ачы-дузавыс болур».

ТывКУ-га түңнел олимпиадаларга 179 өөреникчи тыва дылга болгаш чогаалга боттарының билиин хынап, федералдыг олимпиадаларга киришкен. Угаан мергежилгелеринге даалгаларны 3 шак 55 минута дургузунда күүседири көрдүнген. Тыва дыл болгаш чогаал олимпиадаларының дипломантылары ТывКУ-нуң башкы эртеминиң кайыдаа салбырынче киреринің шылгалдазы чокка документилерин дужаап болур. Ооң түңнелдери 4 чыл дургузунда күштүг болур.

/ Арынны Алиса ДОНГАК белеткээн.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 22 | № 13 (19644)
ШЫН

Украина биле Польша кызыгаарынга

Тыванын улустуң чогаалчызы Кара-Күске Чоодуну Тывада танывас, билбес кижи чок деп чугаалаар болза, улуг-ла хөөредиг чок боор. Ол төрүмелинден-не чогаалчы салым-чаяанныг болгаш, онзагай салым-чолдуг кижи. Ооң үгле "Россияның хүндүлүг донору" деп ады безин хөйнү херечилеп чоруур. Аныяк-чалыы, кадык-шыырак назынындан-на Тыванын медицинаның хан төвүнге ханын ол дужаап келген. Хан кудары кончуг чугула апарган таварылгаларда ооң арыг ханын медицина дузазы херек кижилерниң хан-дамырынче дамдыладып кудуп, хөй-ле кижилерниң амы-тынын камгалаан. Кара-Күске Күнзековичиниң ханы та чеже кижилерниң дамырында соп чоруур чүве.

Ада-чурттуң камгалакчызының хүнүнүң бүдүүзүнде ооң база бир камгалакчы чоруунуң дугайында сонуургап чугаалаштым. Совет Армияга шериг албан-хүлээлгезин солдат Кара-оол (ынчан ооң ады) Чооду Украинага эрттирген.

– Шеригже мени 1956 чылдың сентябрь айда кыйгырткан. Тывадан бөлүк оолдарны дорт-ла Украинаже апарган. Совет Эвилели биле Польшаның кызыгаарында турар Рава-Русская, Гайсин деп хоорайларның чоок-кавызынга шериг албанын эрттирдим. Ол дээрге Украинаның барыын талазы, амгы Винницк област-тыр – деп, чогаалчы чугаалап олурду. – Ол хоорайларның аттарының укталып тывылган төөгүзү база солун. Амгы Украинаның барыын талакы девискээри шаг шаанда Польшага хамааржып турган. 1455 чылда поляк хаан Владимир I бо хоорайның таваан салгаш, Рава-Русская деп адап каан. Ол дээрге орустар девискээри-биле кызыгаарда хоорай дээн уткалыг. Үүге дээрге ынчангы поляктар украиннерни база орус дылдыг чоннарга хамаарыштырып турган. А Гайсин деп хоорайның адының төөгүзү оон-даа солун. Түрк дылдардан укталган. "Дөң кырында турлаг" дээн. Бо хоорайны түрк аймактар үндезилээн.

– 1956 чыл дээрге берге шериг-политиктиг үе болгай. Поляк-совет кызыгаарга байдал кандыг турду?

– Ол чылда Польшага болгаш Венгрияга коммунистиг эрге-чагыргага удур үймээннер хып үнген. Кончуг улуг үймээн Венгрияга болган. Бо үймээннер эгелээрге, Рава-Русская хоорайны таварты совет шериглер 3 хонук дургузунда дүн-хүн чок эртип турду. Соонда дыңнаарымга, Венгрияга үймээнни чылча базарынга тыва оолдар база киржип турган болду. Оларның бирээзи республиканың өрт албанының даргазы турган Николай Мыйтың-оолович Моңгуштуң ачазы, Ак-Туруг чурттуг Мыйтың-оол Моңгуш.

Совет-поляк кызыгаарга турган совет шериглер шупту дайылдажырынга белениниң байдалынга турган. Адар-боолаар, гранаталар октаар, танкыларны өрттендир адар, халдаар дээш-ле дайынчы шериг өөредилгени доктаамал эрттирип турдувус. Польшага, Венгрияга үймээннерни совет шериглер баскан, ол күрүнелерге шериг-политиктиг байдал чүгээртей бээрге, дайынчы өөредилге оожургады.

– Ынчан ол черниң чурттакчы чонунуң совет солдаттарга хамаарылгазы кандыг болду?

– 1941–1945 чылдарның дайыны доостурга, Польшаның девискээриниң чамдыызы совет девискээр апарган. Рава-Русская хоорай, Гайсин дээш өскедаа хоорай, суурлар база. А чурттакчыларының хөй кезии поляктар. Дайынчы өөредилге эрттиргеш, чижээлээрге, суур таварты чоруп орарывыска, поляк херээжен кижилер кудуктарының кочалдарын адырып алгаш, бажыңнарынче кире бээр. Кандыг-бир арга-биле кудуктардан суг ижер дээривиске, командирлер биске чөпшээревес. Моон-на тус черниң чурттакчыларының совет шериглерге хамаарылгазы билдингир ышкажыл.

Бистиң шериг кезээвис Винницк облазының Калиновка деп улуг эвес хоорайга база турган. Калиновка деп демир-орук станциязының чоок-кавызында бетон-демир тудугларның бузундулары чер адаандан көстүп чыдар. Ол дээрге Гитлерниң "Бөрү үңгүрү" деп чер адаанга кончуг быжыг камгалалдыг черииң артынчызы. Моон база Гитлер немец шериглерни командылап турган. Совет шериглер "Бөрү үңгүрүн" буза чазылдыргаш, шуут буза чазылдырып чадап каан черлерни демир-бетон-биле дуй кудуп каапкан.

Бистиң шериг кезээвисте солдаттарга чагааларны почтадан барып алыр чүве болгай. Мени спортчу ротаже шилчидиптерге, элээн хостуг үелиг апарган мен. Почтадан чагаалар алыр хүлээлге база дагзып каан. Почтага чеде бергеш, тус черниң чурттакчыларынга Израильден хөй чагаалар кээп турарын эскерген мен. Ооң чылдагаанын сонуургаарымга, Винницск обласка 1941–1945 чылдарда дайын мурнунда хөй еврейлер чурттап турган. Дайын чылдарында немец, поляк, украин фашистер еврейлерни концлагерьлерге хоругдап, чок кылып турган. Ынчангаш дыка хөй еврейлер Израильче чажыды-биле дезип үнген. Дайын дооступ, еврейлерге хамаарылга чүгээртей бээрге, Израильде еврейлер Винницк обласка дириг артып калган төрелдери, эш-өөрү-биле чагаалажып турганнары ол-дур.

– Шеригге кады чораан эштериңер дугайында чугаалап көрүңерем – деп дилээримге:

– Элээн хөй оолдар, үүс ажыг кижи, Прикарпат шериг округунга барган бис. Эге өөредилге шериг кезээнден бисти өске кезектерже тарадып чорудупкан. Шуптузунуң аттарын кайын сактып шыдаар мен. Кады турган эштеримниң ат-сывын кыдыраажымдан көрүптейн – диди.

Школага 1953 чылдан шүлүктер бижип эгелээн кыдыраажын Кара-Күске Күнзекович шеригге 1956 – 1959 чылдарда бодунга ап, шүлүктерни, демдеглелдерни аңаа бижип турган. Ол кыдыраажын амга чедир шыгжап чоруур кижи болду. Кайгамчык үүве! Ындыг үүлге таваржыры дыка солун!

Кыдыраашты үгүртү ажып номчуурувуска, Тес-Хемниң Берт-Дагдан Шалык Сталь, Чооду Балдан-оол оларның аттары бар болду. Төөгүлүг кыдыраашты таптыг номчуур болза, Кара-Күске Чооду-биле кады шериг эрттирип чораан өске эштериниң аттары бар боор.

1956 чылдың ноябрь 19-та бижээн шүлүк. Ады "Чагаа бижи". Бо шүлүктү эштериниң дилээ-биле бижээн.

Өскен-төрээн чуртувустан
Өске черге чедип келгеш,
Кады тепсеп,
ойнап-хөглеп,
Карантинни
эрттирдивис.

Польшага болгаш Венгрияга коммунистиг эрге-чагыргага удур үймээннер хып үнген. Кончуг улуг үймээн Венгрияга болган. Бо үймээннер эгелээрге, Рава-Русская хоорайны таварты совет шериглер 3 хонук дургузунда дүн-хүн чок эртип турду. Соонда дыңнаарымга, Венгрияга үймээнни чылча базарынга тыва оолдар база киржип турган болду. Оларның бирээзи республиканың өрт албанының даргазы турган Николай Мыйтың-оолович Моңгуштуң ачазы, Ак-Туруг чурттуг Мыйтың-оол Моңгуш.

Ам-на даарта бүгү оолдар
Аңгы-аңгы кезектерже
Чаңгыс-чаңгыс,
бөлүк-бөлүк
Чарлып чоруп каар-дыр бис.

Кайнаар-даа бол чорудупса,
Кады чораан эжиң утпайн,
Адрезин дилеп тыпкаш,
Ама саазын долдур бижи.

– Эрзинден бир оол мээңбиле шеригге кады турду. Адын таптыг сактып чор мен. Ээрин азы Эрин чоор бе? – деп, Кара-Күске Күнзекович чугаалап олурду. – Баянга ойнаары аажок. "Костры горят далёкие" деп ырының сөзүн тыва дылче очулдуруп бер дээн. Ол ырның баштайгы дөрт одуругларын ам-даа сактып чоруур мен.

Костры горят далёкие,
Луна в реке купается.
А парень с милой девушкой
На лавочке прощается.

Бо одуругларны мынчаар очулдурдум.

Дөвүн черде одаглар хөй,
Төгерик ай сугда чайнаан.
А оол ынчан душтуу-биле
Арай хөвн чок
чарлып турган.

Ырның шүлүүн шуптузун тыва дылче очулдуруп каарымга, солдат эштеривистиң шуптузунга орус дылда эки билдингир бо ырны Эрзин чуртуг эжим баянга ойнап, ырлаарга, дыка-ла сонуургап дыңнаар турдулар. Ырның сөзүн 1957 чылдың январь 23-те, бистиң кезээвис Калиновка хоорайга турда, очулдурган-дыр мен.

Прикарпат шериг округунуң "За Родину" деп солуннуң штаттан дашкаар шериг корреспондентизи болуп, бистиң кезээвисте шериг-политиктиг белеткел дугайында бижип турдум.

Совет Армияның дайынчызы Кара-оол Чооду, амгы үеде Тыванын улустуң чогаалчызы Кара-Күске Чооду Ада-чуртту камгалаар хүлээлгезин канчаар күүседип чораанын үр-ле чугаалаштывыс. Назы-харыы 90 хар чоокшулаан-даа болза, Кара-Күске Күнзекович Кызыл хоорайның кудумчуларынга чадаг-тергелиг халдып чоруурун бо-ла көөр бис. Шеригге-даа, тайбың чурталгага-даа ол кезээде камгалакчы.

/ Шаңгыр-оол СУВАҢ.
Чурукту чогаалчының архивинден алган.

Февраль 23 – Ада-чурт камгалакчызының хүнүн уткуштур шериг албан-хүлээлгезин күүседип чораан чаңгыс чер чурттугларывыстың сактыышкыннарын «Шын» солунувустуң номчукчуларынга сонуургадыр-дыр бис.

Шораан Шомбун, Эрзин кожуунның чагырыкчызы:

– Чаа школа дооскан бичии тенек оолчугаштың шериг албан-хүлээлгезин езулуг эр кижи кылдыр кижизидиптер боор чорду. Бодум хуумда шериг албан-хүлээлгемни кызыгаарга баштай снайпер ооң соонда улуг разведчиктеп тургаш, эрттирген мен.

Кызыгаарга шериг албан-хүлээлгезин эрттирери дээрге, үйгу-чыдын чок дүннер, үргүлчү кичээнгейлиг турары, күрүне кызыгаарын таңныылдаары, чурум үрекчилерин тударыдыр. Мээң амы-хууда амыдырал-чурттагамга шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеним эр кижи болуп хевирлеттинеримге улуг ужур-дузалыг болуп, келир үеже, делегейже көрүжүмнү делгемчидипкен деп болур.

Аныяк оолдарга чагыым: бир эвес сен салымчолуңну шериг албан-хүлээлгезинге бараалгадыр дээн болзуңза, ада-иең, чоок улузуң, эш-өөрүң, тыва чонуң сеңээ чоргаарланып чоруур кылдыр, бергелерге торулба, эр мен деп алдар-адың сыкпа, төрээн чериңге бердинген бол!

Сайдаш Монгуш, Россияның Тыва Республикада шериг, авиация болгаш флот шериниң каттышкан эки турачы ниитилелиниң (ДОСААФ) удуртукчузу:

– Шериг албан-хүлээлгези эрттирер дээн 14 оол ынчан Тывадан аъттаныпкан бис. Аравыска 2 орус омак-сөөктүг чаңгыс чер чурттугларывыс база чораан. Арткан 12-зи тывалар бис. Тускай шериг операциязынга киржип тургаш, амы-тынындан чарылгаш, Эрес-дидим чоруктуң орденин эдилээн эживис Эдуард Билзен база бистиң аравыска чораан үүве.

Шериг албан-хүлээлгезин эрттирер дээш, Кызылдан аъттанып турувуста, Тывага Линда (Ворона) артист концерт көргүзүп келген. Найысылалдың аныяктары шупту «Хүреш» стадионунга чыглып турду, а бистиң аныяк чүректеривис өске үе-чергевис дег хөглексезедаа, Ада-чурт камгалаар хүлээлгевис бирги черде дээрзин билип турган бис.

Абакан, Красноярск, Донда-Ростов хоорайларны тавараш, чеди хонганда Владикавказта Россияның кызыгаарынга келдивис. Шериг өөредилгези алды ай дургузунда үргүлчүлээн болза, мен сержантылар-биле кады 9 ай өөрендим. Эртен-кежээ аай-дедир командыладып турда-ла, чайның айлары караңнадыр шуужа бергенин билбейн барган бис. Баштай чеде бергеш, аъш-чемге, хүн чурумунга, агаар-бойдуска чаңчыгып чадап турдувус. Ынчалза-даа Таңды-Уула, Саян сыннарының чурттакчылары болгаш, даглыг черге Кавказка дораан чаңчыга бердивис.

Шериг өөредилгезиниң соонда бисти күрүне кызыгаарының аңгы-аңгы заставаларынче тарадыр чорудупкан. А мен өөренип турган черивиске чаа келген шериглер белеткээри-биле артым. Шериг албан-хүлээлгевисти эрттиргеш, төрээн черивиске каң кадык, эрзиг эрлер апаргылаан чанып келдивис. Кады шериглеп чораан эжишкилер ам-даа үнчүп-киржип, ботботтарывысты деткижип чоруур алышкылар дег апарган бис. Шериг албан-хүлээлгези эрттиреринде баш бурунгаар белеткенип, спорттуң кандыг-ла-бир хевири-биле өңнүктежиңер. Болдунар аргаларны ажыглап, малчын аалдарже барып, кара ажылдан кылып өөреңиңер! Акыдуңмалышкы найыралды камнаңар!

• **Кызыл-Эник КУДАЖЫ**
Тываның улустуң чогаалчызы.

Уйгу чок Улуг-Хем

(Романдан үзүндү)

Ол кыжын Шагаан-Арыгда чурттап турар совет хамаатылар фронтуже чорупкан. Оларны хоорайның бүгү чурттакчылары клуб чанындан үдээн. Гармошка тал курту дег херлип-көстүп, ыр-шоор куттулуп, ыы-сыы дыңналып турган.

Школачылар орустап, тывалап боостаазы дунгуже ырлажып келгеннер:

Бирээзи – барыын чүкче,
Бирээзи – өске чүкче
Арат чоннуң дайынынче
Аныяктар чорупкан...

Кижилер ыглажып турган.

Фронт баар дээн кижилер чүък машиналарының кырынче үнүп-ле эгелээннер. Ыыт-шимээн, ыр-шоор, ыы-сыы дам-на барган.

Ынчан машина кырында Андрей Байкалов дээр аныяк эр алгыра берген:

– Бажыңда курум каапкандыр мен!

Озалдаан болган. Чолаачылар машиналарының медээзин этсип, чоруурунга белеткени бергеннер.

Ынчан Чолдак-Ой хенертен белинде шериг курун чешкеш, Андрейге барып тутсуп берген.

Андрейни хоорайның бүгү орус, тыва чону билир. Клуб чанында доора демирге, колдуктаар ыяшка туттунуп, «кара-буга» ажа халып турда, чон кайгаан. Селеме-биле хаак кезип турда, шуут элдеп, чаңгыс-даа ходуяр сып арттырбас, адак соонда бедик адагаш кырында салып каан фашист башты дүжүр шанчыпкаш баар. Оон туржук, аът сыр кара маңы-биле халып чорда, ооң дөрт даванының аразында чыпшыр шарыдып алган, чон мурнунга гармошка ойнап эртер эр болгай. Ынчангаш Андрейге кижи бүрү ынак. Чолдак-Ой база ындыг болганы ол-дур.

Ол кур артында шериг болган. Андрей аажок амырап, Чолдак-Ойну куспактаан турган.

Шагаан-Арыг орустарының тывалаары амыр болгай, Андрей айтырган:

– Четтирдим, дуңмам. Адың кымыл?

– Чолдак-Ой.

– Фронтудан чагаа бижиир мен.

Ыыт-шимээн аразынга Чолдак-Ой ол чугааны херекке албаан.

Машиналар медээлевишаан, шимчеп үнүпкеннер. Хамык чон оларның соондан кылаштажыпкан. Хоорай бажында көвүргүнү кешкиже, машиналар калгып чорааннар. Оон чоорту дүргедеп чоруй, халып ыңай болганнар. Эрлер холдарын чайып, херээженнер ыглажып туруп калганнар.

Сургуулдар ырлашпышаан:

Кара чаңгыс эжим сеңээ
Катап база күзээрим –
Шалып чорааш, дүрген
тиилээш,
Чанып кээриң ол болур.

Ол хүн Чолдак-Ой орайга чедир чанмаан. Шериг кур сагыжындан ыраваан. Ооң ындыг эди кайда боор ийик, Сат честезиниң куру-ла болгай.

Чеже боор, шак орайтаан. Чолдак-Ой бажыңынче дидими-биле базып кирипкен.

Ол эжиктен-не чугаалаан:

– Курум чок, курум чок.

Дуңмазының бөөлдес кирип органын угбазы көрген.

– Тенек оолдар хунаап аппарды бе?

– Андрейге бериптим.

– Чүү Андрейге?

– Гармошкалаар Адрейге.

– Чүге?

– Фронт чоруй барды.

Сат честези чугаалаан:

– Шын-дыр, Чолдак. Мендаа болза, дораан чежип бээр ийик мен.

Фронтуже аъттанып турган дайынчыга белинде курун Чолдак-Ойнуң белекке бергенин ол дааш-шимээн аразынга кым-даа эскербээн. Боду база чугулага албаан. Ында чүү боор, Чолдак-Ой боду эвес, ооң куру фронт чоруй барган-дыр.

Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр ажыл школачылар ортузунга база чоруп турган. Бичии уруглар көпеектерден бээр харамнанмаан. Авазыбиле чугаалашкаш, Чолдак-Ой биле Айлываа Тываның арат чоннарының мурнундан маадырлыг Кызыл Шеригге авиаэскадрилья тударынга инек бергеннер. Ол дээрге контр аттан чаштынарының, школага артарының аргазы эвес, шын сеткилдиң белээ болган. Ол патриотчу чорукту Кызылдың чурттакчылары Оюн Долгар-оол биле Владимир Ермолаев эгелээннер. Олар бир муң, бир муң акшаны салганнар. Авиаэскадрилья тудар шимчээшкин бүгү Тываны хөме алган.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 22 | № 13 (19644)
ШЫН

| КЫШ ҮДЕЛГЕЗИ |

Чалыы час кышты тиилээр...

Россияда калбаа-биле демдеглеп турар байырлалдарның бирээзи – Масленица. Ол салгалдан салгал дамчаан, чоннуң аразында амдыгаа чедир кадагалаттынган бурун байырлал. Ук байырлалды республика девискээринге демдеглеп байырлаары чаңчыл апарган.

Масленица байырлалының дугайында сонуургап, чугаалажыр дээш, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда күрүнениң албан чери Орус культура төвүнүң чон-биле харылзаа тудар специализи Наталья Долгополова-биле чугаалаштым.

– Наталья Ибрагимовна, бир-ле дугаарында, Масленица байырлалының дугайында чугаалап бээр силер бе?

– Руська шаандан-на чылдың үелериниң солчулгазын демдеглээр турган. Кыштың соок, аштанчыг, караңгы үелерин чурттап эрте бээрге, частың келири онза өөрүнчүг, ону албан байырлаар ужурлуг турганнар. Чалыы часка дошкун кышты тиилеп алыры амыр эвес деп бурунгулар чугаалажыр чораан. Ынчангаш кышты үдээринге часка дузалажыр дээш, Масленица эрттирип, хөглээрлер. Бир эвес Масленица хүннери чылыг болур болза, чаа үнер чыл элбек дүжүткүр болур деп санап чорааннар. Чазын тарылга-биле чаа үе эгелээр, а кыш-биле эрги чыл төнген деп санап, эрги чылды үдеп турарывыс ол-дур ийин.

– Байырлалды демдеглээр хүннер Шагаа байырлалы дег чылдың-на өскерлип турар боор бе? Ону канчаар тодарадыр ирги?

– Руська христиан шажынны хүлээп алган соонда, байырлал чыла берген болгаш, бир неделя кызырлы берген. Масленицаны Улуг пост бетинде демдеглээр апарган.

– Масленица деп адаан ужуру бир-ле ханы уткалыг боор аа?

– Часты ээлдирип алырда, ону "үзээр", ынчангаш-ла ук байырлалдың адын «Масленица» дээн.

Өске бир утказын алырга, христиан шажынны хүлээп алган соонда, Улуг пост үезинде эът чивес, ынчалза-даа сүттен кылган чемнерни чип болур. Ынчангаш кижилер блиннер быжыргаш, ону үс-биле харам чокка чаап алыр.

Хүннү бурган дег өгбелер үнелеп хүндүлээр чорааннар, ол чер кырында бүгү-ле дириг чүвеге амыдыралды сөңнеп турар. Кижилер частың чоокшулааны-биле хүн чайыннаарга, аажок өөрүүр. Ынчалдыр-ла хүн дег борбак сарыг далганнар быжырар чаңчыл тывылган. Ону чигеш, кижи хүннүң чырыының болгаш чылыының кезиин алган деп санаар турганнар. Быжырган далганнар чоорту блиннерже шилчий берген. Борбак, кызыл-хүрең, изиг блиннер хүннү овурлап турар, а ындыг болганда, ол чаартылганың болгаш үнүш-дүжүттүң демдээ кылдыр санаттынар турган. Масленица деп адаан ужурунда мындыг утка бары илереп турар: янзы-бүрү чемнер-биле "согажалап" база алыр – балык, капуста, ары чигири, үс болгаш сметана. Блиннер быжырары хүннү, кежик-буянны, чедимчени, аас-кежикти бодунга сорунзалай тударының езулалы. Оларны хөйнү быжырып чиирге, час дүрген эгелээр болгаш дүжүт чаагай болур деп санап турар.

– Хоютку өрттедиринде бир-ле ужур бар бе?

– Ийе, улуг ужур-утка сиңген езулал-дыр. Масленица Шагаа дег, каш хонук дургузунда уламчылаар байырлал. Чижээлээрге, бо 2023 чылда Масленица Улуг постунуң бетинде, февраль 20-ден эгелээш 26-да доостур. Бурунгу өгбелеривис хоюткуну боттарының элей берген эрги хевинден кылып чораан. Эрги чылдың шупту багай чүүлдеринден адырлыр дээш, өөнде бар эрги хептерин чыггаш, хоютку кылыр. Көдээ суурга болза, Масленица эрттирер черге байырлалдың бир дугаар хүнүнде-ле улуг хоюткуну салыптар. Алды хонук дургузунда ол хоюткунуң чанынга ойнап-хөглеп, кылып алган аъш-чемин чип хөглээрлер. Сөөлгү хүнге чедир чон эрги хевин эккеп кээр. Байырлалды хаап тура, эрги чылдың элей берген хевин өрттедиптер. Ооң-биле кады эрги чылдың багай чүүлдерин үдеп чорудупканы ол.

– Байырлалды алды хүн демдеглээриниң алыс утказы чүде ирги?

– Ийе, анаа эвес алды хүн байырлаар апарган. Бирги хүннү «Ужуражылга» деп адаар. Шаг шаанда бистиң өгбелеривис хөй ажы-төлдүг болгаш, өг-бүлези улуг болур турган. Келин кыс ашакка барган соонда, бээ, кунчуунуң аалынга чурттаар турган. Масленицаның бир дугаар хүнүнде, даң бажында, кеннин ада-иезиниң аалынче чорудупкаш, кежээ дүжерге, кудаларынга боттары аалдап чедер. Эң-не кол чүүл болза, кудаларны болдунар шаабиле чемгерип, кады ойнап-хөглээр, ужуражыры.

Амгы үеде болза, байырлал эрттирер шөлдерге чайганыыштарны, дош чуңгуларны, хардан суургаларны тудуп белеткээр. Байырлалдың бирги хүнүнүң кол болуушкуну – баштайгы блиннерни быжырары. Ону быжыргаш, боттары чивес, а бир-ле дугаарында чединмес азы хөй ажы-төлдүг улуска сөңнээри. Ынчангаш Орус культура төвүнүң ажылдакчылары чылдың-на бир дугаар хүнде эрткен-дүшкен чонга блиннерни үлээр бис. Бо чылын база ол чаңчылывысты күүседир бис. Чаңчыл езугаар Орус культура төвүнге хоюткуну база кылыр бис.

Ийи дугаар хүннү «Оюн-тоглаа» дээр. Бурунгуларның сагып чораан чаңчылында болза, ол хүннү аныяк оолдар, кыстар бот-боттарын көрүп таныжарынга тураскааткан хүн болуп турар. А бистиң организациявыс бо хүн хоорайның өөредилге черлеринге аалдап четкеш, канат тырттары, чудуктар кырынга сыртыктар-биле соккулажыры, кидис идик октаары, кызыл кожаалыг чагы чанынга оюннар дээн ышкаш ада-өгбелеривистиң ойнап чораан оюннарын уруглар, оолдарга ойнадыр бис.

Үш дугаар хүннү «Амданныг чем» дээр. Ол хүн күдээ оол кат-иезиниң блиннерин чиир дээш, аалдап келир. Оол-биле кады келген эш-өөрү, төрелдери оолдуң кат-иезин күдээзинге ынаан магадап көөр турган.

Кыштың соок, аштанчыг, караңгы үелерин чурттап эрте бээрге, частың келири онза өөрүнчүг, ону албан байырлаар ужурлуг турганнар. Чалыы часка дошкун кышты тиилеп алыры амыр эвес деп бурунгулар чугаалажыр чораан.

Бо чылын Масленицаның үш дугаар хүнү Ада-чурт камгалакчыларының хүнүбиле дакпырлажы берген. Ынчангаш Республиканың школа-интернадының өөреникчилерин төпче чалаан бис. «Офицерлер» деп кинону оолдар көрүп олурда, кыстарга блиннер быжырар мастер-класс болур. Кино дооступ турда, блиннер-даа белен болур. Шупту кады шайлаар, ойнаар-хөглээр бис.

Дөрт дугаар хүннү «Хөглээшкин азы магаданчыг дөрткү хүн» дээр. Масленица калбаа-биле эгелээни ол. Бо хүнде бажың ажылы кылбас. Хөглээшкин үезинде өөнге олурар улус турбас. Бир эвес хөглээшкинге каттышпас болза, ол кижиниң аал-оранын аарыг-аржык, чидириг таварыыр дээр чораан. А бис бо хүнде афганчыларга медаль тыпсыр байырлыг хурал болгаш концерт эрттирер бис.

Бешки хүннү «Кат-иезиниң кежээлери» деп адаар. Кат-иези бодунуң кыс эштери-биле күдээзинге аалдап чедер. Аңгы-аңгы өөредилге черлеринге Масленица дугайында кичээлдер болгаш оюн-тоглаа болур.

Алдыгы хүннү «Кунчугларның аяк-шайы» дээр. Бо хүннү аныяк келин кыстар кунчугларынга тураскаадыр. «Аас-кежик» деп адаар камгалалдыг ойнаар-кыстар кылып, шыгжап алыр.

Чедиги хүннү «Үделге» дээр. Масленица байырлалының эң-не кол хүнү. Хоюткуну өрттедипкеш, хүлүн шөлдерже тарадыр чажыптар. Кылып алган аъш-чемин төнчүзүнге чедир чиир. Хүндүс чунар-бажыңнаар, аштаныр-арыгланыр. Кызыл хоорайга Арат шөлүнге концерт көргүзер турган бис. Бо чылын тускай шериг операциязы болуп турар боорга, концерт эрттирбес деп шиитпир үндүрдүвүс. Ынчалза-даа блиннерлиг, аъш-чемниг столдарны чаңчыл езугаар Арат шөлүнге организастаар бис. Айыыл чок чорукту сагыыры-биле, хоютку өрттетпес апарганын сагындырар-дыр бис.

– «Шын» солунга аалдап келгеш, солун болгаш чедимчелиг харыыларны бергениңер дээш четтирдивис.

/ Айдың ОНДАР.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.

| ФЕВРАЛЬ 22 – БҮГҮ-ДЕЛЕГЕЙНИҢ ЭНЦЕФАЛИТ ХҮНҮ |

Баш удур камгаланыр

Чылдың-на февраль 22-де Бүгү-делегейниң энцефалит хүнүн демдеглеп эрттирип турар. Ооң кол сорулгазы – чурттакчы чонга энцефалит дугайында билиндирери, ону баш удур болдурбазын чедип алыры.

Бистиң республикада энцефалиттиң эң-не нептереңгей хевири – саргы энцефалиди. Ол дугайында ТР-ниң «Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң» инфекционист эмчизи-биле чугаалаштывыс.

Республикада 2020 чылдың көргүзүглери-биле алырга, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге саргы энцефалидинден 1 бичии уруг аарааны демдеглеттинген. А 2021 чылда 17 таварылга илереттинген, ооң иштинде чаштар саны – 4. 2022 чылда ниитизи-биле 69 таварылга, ооң иштинде 19 чаштар. 3 чылдың сан-чурагайын алгаш көөрге, саргы энцефалидинден ааран кижилер саны чылдан чылче көвүдеп турар дээрзин Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң инфекционист эмчизи Милада Ондар дыңнаткан.

Саргы энцефалиди дээрге саргының ызырыпкан черинден ооң хораны киргеш, аар болгаш хоочу халдавырлыг аарыгны тывылдырары болур. Түңнелинде, халыыдап бачыдаар, нерв системазының үрелгенинден эът-кеш, магабот билинместээринге эккеп болур.

Ооң эң кол демдектери: шагзыраар, баш аартаар болгаш аарыыр, мага-боттуң изии 38–39 градус чедер, шыңганнар болгаш чүстер аартыр, хөөн булгандырар, кустурар, шимчээшкини баксыраар.

Ук аарыг күзүн, чайын, чазын агаар-бойдустуң аайы-биле саргылар көвүдеп эгелээрге нептерээр. Чамдык таварылгаларда кыштың чылыг үелеринде база саргылар көвүдей бээр.

Саргылар калбак бүрүлүг болгаш холушкак бүрүлүг чадаң үнүштерлиг аргаларга, саргыларның чыпшынар дириг амытаннары кылаштажыр оруктарга чоруур.

КАНЧААР ХАЛДАП БОЛУРУЛ?

Хоорай, суурлар кыдыынга, ховуларга, арга-арыгга, дачаларга дыштанып, мөөгүлеп чоруур үеде кижиже халдай берген үеде саргы энцефалиди тыптыр. Хоорай, суурлар иштинге, парктарга, оът-сигенниг черлерге база саргы халдай берген таварылгалар ховар эвес. Кайнаардаа барган улуска агаарлап чораан улустуң идик-хевин, эт-херекселин, аъш-чемин таварыштыр база дамчый берип болур.

САРГЫ ЫЗЫРЫПТАРГА, ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

«Кижиниң эъди-кежинде ызыртынып азы кадалып кире берген саргыны одура тыртып, узуткап азы чуура идип болбас. Дүргени-биле травматология салбырынче баргаш, саргыны адырткаш, шинчилээринче чорудары чугула. Ынчан айыылды эвээжедиринге болгаш баш удур хайгааравышаан, чугула эмнээшкинни чорудар шиит-пирни хүлээп алырынга кончуг дузалыг болур» – деп, халдавырлыг аарыглар эмчизи демдеглээн.

Бир эвес дораан травматология салбыры чедери болдунмас болза, саргыны тускай херексел азы шиш баштыг пинцет-биле оваарымчалыг адырар.

Саргыны пинцет-биле адырарда, бажынче чоокшуладыр кыстыргаш, аяар өрү тыртыптар. Саргының магабодунуң, ылаңгыя аксының кезектери кижиниң мага-бодунга артып калбазын дээш, тырткылап, тырыкылап болбас. Саргыны адырган соонда, бүдүн бе дээрзин шинчилеп көргеш, кеште ооң кандыг-лабир кезээ артып калган болза, пинцет азы ине-биле оваарымчалыг адырар. Адырылбас болза, ооң-биле үрелдешкен ажыы чок. Ооң ызырган черин болгаш холдарны спирт азы саваңныг суг-биле аштаар. Саргының артынчыларын адыртыры-биле травматология салбырынче албан баар.

Хоралыг амытанны шил сава, хап азы кандыг-бир өске-даа савага үнүп шыдавас кылдыр анализ алыры-биле диригге суп алыр. Саргыны үс, лак, вазелин-биле чаап,

өрттедир дээн чижектиг аргалар-биле адырып болбас.

Ооң-биле чергелештир чурттап турар черииң аайы-биле инфекционист эмчиге кирип алыры чугула. Ол эмчи хайгаарап, шинчилге эрттирип, баш удур эмнээри-биле аргасүмени кадар. Аргалыг болза, саргыны адырган соонда, 72 шак эртпээнде азы 1 ай дургузунда саргы энцефалидиниң демдектери тыптып келир болза, ынчан инфекционист эмчиже баары чугула.

Халдавырлыг аарыгны баш удур болдурбас дизе, чурттакчы чоннуң иммунитедин быжыглаар апаар. Саргы энцефалидинден чылдың кайы-даа үезинде тарыдып ап болур. Ынчалза-даа тарылганы аарыгның нептереп эгелээр үезинге чедир 2 неделя арткан турда доозар ужурлуг.

«Арга-арыг кирерде, бодун камгаланып алыры чугула: саргы ызырынмас, камгалал муңгаш хепти кедер, саргы коргудар херекселдерден ажыглаар, кады чоруур улузу-биле бот-боттарын эки хайгааражыр, оруктуң ортузу-биле кылаштаар, эрткен чылгы сигеннерже, сынган кургаг будуктарже, ушкан ыяштарже, озаңнарже чоокшулавазын кызыдар, сиген кырынга чадыг чок олурбас, арга-арыгже эдертип чоруур дириг амытаннарыңарда саргы бар-чогун эки көрүңер» – деп, инфекционист чугаалаан.

Кадык камгалалында түңнелдер

Февраль 17-де Аныяктар өргээзинге Кадык камгалал яамызының коллегиязы болуп эрткен. Аңаа 2022 чылдың эң-не кол демографтыг көргүзүглериниң дугайында илеткеп, чылдың эң тергиин эмнелгелерин болгаш ооң ажылдакчыларын шаңнап-мактаан.

Кадык камгалал яамызының сан-чургайлары-биле алырга, 2021 чылда 6580 чаш уруг төрүттүнген. 1000 кижиге хамаарыштыр алырга 19,9 хуузу. 2022 чылда база ол-ла хире чаштар төрүттүнген. Ынчалза-даа ол чурттакчы чоннуң 17,9 хуузу болган. Сибирь Федералдыг округта 9,1 хуу, а Россия Федерациязында чурттакчы чоннуң 9,0 хуузу эрткен чылын төрүттүнген уруглар болуп турар.

Чаштар төрүттүнүп-даа турза, чурттакчы чоннуң ниити саны дөмей-ле кызырлып турар. 2021 чылда өлүп-хораар чорук 1000 кижиге хамаарыштыр 9,1 хуу. Ол дээрге 3018 кижи. А 2022 чылда 8,3 хуу азы 2757 кижи амы-тынындан чарылган. Сибирь Федералдыг округта 13,9 хуу, а РФ-те 13,1 хуу.

Күш-ажыл кылып шыдаар назы-харлыг кижилерниң өлүп-хораар чоруу 100 муң кижиге хамаарыштыр алырга, 2021 чылда 1191 кижи, а 2022 чылда 1224 кижи амытынындан чарылган. 2021 чылга деңнээрге, күш-ажылчы кижилерниң өлүп-хораар чоруу 0,7 хуу көвүдей берген. Сибирь Федералдыг округта 100 муң кижиге хамаарыштыр 694,8 хуу, а РФ-те күш-ажылчы назы-харлыг кижилерниң 604,6 хуузу кызырылган.

Чаш ажы-төл чыл санында немежип, өзүп-көвүдеп-даа турза, амы-тынындан чарлып турары база бар. Ол талазыбиле дириг төрүттүнген 1000 уругга хамаарыштыр алырга, 2021 чылда 37 уруг амы-тынындан чарылган. 2022 чылда 28 чаш уруг хораан. Ооң мурнунда чылга деңнээрге, эрткен чылын чаш уругларның хорап турары 16,1 хуу кызырылган. Сибирь Федералдыг округта чаш уругларның өлүп-хорап турары 4,8, а РФ-те 4,3 хуу болуп турар.

Үстүнде сан-чурагайларны түңнээн соонда, чурттакчы чоннуң кайы хире өзүп-көвүдеп турары илереттинер. 2021 чылга деңнээрге, чурттакчы чоннуң өзүлдези 11,1 хуу эвээжээн. Өскээр чугаалаарга, 2022 чылда 3185 кижи немешкен.

Ук хемчегге тергиин эмнелге черлерин чада аайынче база шаңнаан.

III чергениң эң тергиин эмнелге албан чери дээш, Республиканың уруглар эмнелгезин медицина дериг-херексели садып алыры-биле 1 млн рубль-биле шаңнаан.

Россияның Кадык камгалалының тергиин практиказы дээш бирги чергениң брендизин нептередири-биле медицина дериг-херексели садып алырынга 700 муң рубльдиң сертификадын Республиканың 1 дугаар эмнелгезинге тывыскан.

II чергениң эң тергиин эмнелге албан чери дээш Республиканың уругларның кадыкшылын катап тургузар болгаш келдередилге төвүн медицина дериг-херексели садып алыры-биле 500 муң рубльдиң сертификады-биле шаңнаан.

Республика чергелиг мөөрейге 2-ги черге төлептиг болган Сүт-Хөл кожууннуң төп эмнелгезинге бирги звенонуң брендизин нептереткени дээш 500 муң рубльдиң сертификадын тывыскан.

I чергениң эң тергиин эмнелге албан чери дээш Өвүр кожууннуң төп эмнелгезин 300 муң рубльдиң сертификады-биле шаңнаан.

Бирги звенонуң брендизин нептереткени дээш Республика чергелиг мөөрейге 3-кү черни алган Чөөн-Хемчиктиң кожууннар аразының медицина төвүнге, Чеди-Хөлдүң болгаш Чаа-Хөлдүң төп эмнелгелеринге тус-тузунда 300 муң рубльдиң сертификаттарын тывыскан.

Ол ышкаш ТР-ниң кадык камгалал сайыдының өөрүп четтириишкин бижиин хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш, РФ-тиң кадык камгалалының хүндүлел бижиктерин, кадык камгалал адырында хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш ТР-ниң Баштыңының өөрүп четтириишкин болгаш хүндүлел бижиктери-биле ук адырда ажылдап чоруур төлептиг кижилерни шаңнаан.

Кичээнгейлиг болуңар

ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг коронавирус халдавырлыг аарыынга удур туржурунуң кызыгаарлаашкынынга хамаарыштыр дараазында медеглелди бодунуң блогунга демдеглээн:

“Республиканың кол санитар эмчизи Людмила Салчактың илеткээни-биле алырга, бо неделяда коронавирустан аараан улустуң саны чүгээр болган. Ынчангаш шыңгыы кызыгаарлаашкыннар дугайында амдыызында чугаа чорбайн турар. Ынчалза-даа мурнувуста хөй байырлалдар ук аарыгның хенертен нептерей бээринге салдарны тургузуп болур. Маска кедер чурумну сагып, аарыгның бичии-ле им-дектерин эскерип каар болза, ол-ла дораан эмчилеп, кадыкшылыңарга кичээнгейлиг болуруңарны диледим, чаңгыс чер чурттугларым!”

Туберкулёз эвээжээн

Эрткен чылдың түңнелдери-биле алырга, Тывада туберкулезтан аарыыр чорук эвээжээни демдеглеттинген.

Фтизиатрлар ниитилелиниң хуралында, республиканың фтизиатрия албанының дыңнаткан сан-чурагайлары-биле алырга, 2022 чылда 100 муң кижиге онааштыр 113,5 кижи аарып, 2021 чылдан 8 хуу эвээжээни айыттынган. Бир дугаар илереттинген аарыг кижилер саны 11,6 хуу кызырылган (45,3 хуудан 33,7 хууже).

Туберкулезтан аарыыр болгаш өлүп-хораар чорукту элээн эвээжедир дизе, шупту субъектилерниң талазындан кады ажылдажылганы база ведомстволар аразында удурдедир харылзаалыг ажылды күштелдирер херек деп специалистер санаан.

Халдавырлыг аарыглар санын эвээжедири база дезинфекцияны чорудары чугула черни ойнаар. Регион Чазааның деткимчези-биле эрткен чылын тус черниң фтизиатрия албаны көжүп чоруур чаа ийи дезинфекция камераларын садып алганы, эпидемияның үнүп кээп болур черлерин каш катап эвээжеткен. Дезкамераларның бирээзин доктаамал ажыглаар кылдыр Барыын-Хемчикче чоруткан. Оон Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр база Мөңгүн-Тайга кожууннарже үнүүшкүннерже үнер.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң регионга тускайжыттынган чаа эмчи объектизин – Тывага туберкулезка удур амгы үениң диспансер тудуун деткээни-биле бо чоокку чылдарда ол тудуг туттунар.

/ Арынны Чыжыргана САЯ белеткээн.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 22 | № 13 (19644)
ШЫН

Спорт — мээң шилилгем

Кадык-чаагай амыдыралдың кол дөзү күш-культура болгаш спортка хандыкшылдан эгелээрин шупту билир бис. Сөөлгү үеде чүгле аныяктар эвес, а улуг назылыглар безин хөй үезин спорт залдарында эрттирип турары эскертингир апарган. Республикага күш-культура болгаш спортту сайзырадыр сорулгабиле Тыва Республиканың Спорт яамызының 2022 чылда кылган ажылын кысказы-биле таныштырарга мындыг:

СПОРТЧУ ИНФРАСТРУКТУРАНЫҢ САЙЗЫРАЛЫ

I. "Эзирлер уязы" губернатор төлевилели-биле биче хемчээлдиг 10 спорт залы туттунган:

1. Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгада;
2. Бии-Хемниң Найырал арбанда;
3. Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыда;
4. Чеди-Хөлдүң Элегесте;
5. Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлыкта;
6. Таңдының Кызыл-Арыгда;
7. Бай-Тайганың Кара-Хөлде;
8. Тес-Хемниң Берт-Дагда;
9. Каа-Хемниң Бүрен-Аксында;
10. Улуг-Хемниң Ийи-Тал суурунда.

Аңаа немей 2 модульдуг спорт залын Өвүрнүң Чаа-Суурда, Кызыл кожуунуң Кур-Чер суурунда туткан.

Ниитизи-биле республика девискээринге 2020 чылдан тура 39 биче хемчээлдиг спорт залы болгаш 5 ангар хевирниң залы туттунган.

II. «Демография» национал төлевилел иштинде кирип турар "Спорт – чурттанганың нормазы" регионалдыг төлевилелди боттандырары-биле:

- Эрзин, Сүт-Хөл кожуннарда спортчу шөлчүгештерге ГТО нормаларын дужаарынга таарыштыр кылган спортчу дериг-херекселдерни тургускан;
- Кызыл хоорайның Спутник микрорайонунда ажык хевирниң күш-культура болгаш кадыкшыдылга комплекизин туткан;
- тренер башкыларның мергежилин бедидеринче болгаш салым-чаяанныг спортчуларны деткиир тускай белеткел хемчеглерже, чаңгыс аай идик-хеп хандырылгазынче көрдүнген төлевирлерни акшаландырган.

III. «Бизнес-спринт (Мен – спортту шилип тур мен)» федералдыг төлевилел-биле:

- "угаанныг" спортчу шөлдер тургузары-биле чаа хевирниң дериг-херекселдериниң садып алыышкыны болгаш хандырылгазы чоруттунган;
- Кызылдың Свороток микрорайонунда база Кызыл кожууннуң Каа-Хемде шыдыраа болгаш теннис ойнаарынга таарыштыр кылган столдарлыг ойнаар шөлдү кылган.

"2025 чылга чедир күш-культура болгаш спорттуң сайзырадыры" Тыва Республиканың күрүне программазы-биле Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурунда спортчу-культура төвүнүң тудуу уламчылап турар. Төптүң бажыңының белени бо хүнде 80 хуу болуп турар.

СПОРТ ЯАМЫЗЫНГА ХАМААРЖЫР 5 АЛБАН ЧЕРИНГЕ КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕНИ КЫЛГАН:

- «Спортчу белеткел төвү" республиканың күрүнеңиң бюджеттиг албан черинге;
- «ТР-ниң Спорт яамызының спортчу хемчеглер болгаш ажыл-агый эргелели" республиканың күрүнеңиң бюджеттиг албан черинге;
- «Олимп» олимпийжи курлавырның спорт школазы»;
- Тес-Хем кожууннуң Оюн Седен-оол аттыг спорт школазынга;
- «Авырга" спорт школазынга" (аът кажаазы).

РЕСПУБЛИКАНЫҢ СПОРТЧУ ЧЕДИИШКИННЕРИ

Тыва Республиканың чыынды командазы Бүгү-россия болгаш делегей чергелиг спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге 2022 чылда 179 маргылдаага киришкен. Оларның аразындан: Делегейниң бирги чери дээш – 1, Чоннар аразының турнири – 10, Россияның чемпионады – 16, Россияның бирги чери дээш – 37, Сибирь федералдыг округтуң чемпионады – 13, СФО-нуң бирги чери дээш – 29, Россияның Кубогу дээш – 4, Россия спартакиадазы – 5, Бүгү-россияның маргылдаазы – 28, күш-дамыр белеткелинге хамаарышкан хемчеглер – 22, ханы эмчи шинчилгези – 10, өске-даа маргылдаалар (турнирлер) – 4.

Тывадан дашкаар ниитизи-биле үнүүшкүннерни 1450 кижи, оларның иштинде 1379 спортчулар болгаш тренерлер Бүгү-россия база улустар аразының спортчу маргылдааларынга киришкеш, 2022 чылда 494 медальды чаалап алган. Ооң аразында алдын медаль – 145 (назы четпээннер – 87, улуг улус – 58), мөңгүн медаль – 132 (назы четпээннер – 69, улуг улус – 63), хүлер медаль – 217 (назы четпээннер – 136, улуг улус – 81).

2022 чылдың дургузунда "Россияның спорт мастери" спортчу атты 18 кижи (сумога – 9, спортчу хүреш – 3, кикбокска – 3, ча адарынга – 2, инвалидтер аразынга ча адарынга – 1) чаалап алган. Алдарлыг спорт мастери атты Диана Доктугу (кикбоксинг), Россияның алдарлыг тренери атты Алибек Монгуш (кикбоксинг) алган. Сумога Бүгү-россия чергелиг категорияның шиитекчизи 2 кижи болган.

Республика девискээринге 2022 чылда 160 спортчу хемчег эрткен (Россия Чемпионады – 2, Россияның бирги чери дээш – 1, СФО-нуң бирги чери дээш – 1, Тыва Республиканың чемпионады – 20, Тыва Республиканың бирги чери дээш – 39, Бүгү-россия чергелиг маргылдаалар (турнирлер) – 21, республика турнирлери – 37, Тыва Республиканың Кубогу дээш – 4, Тыва Республиканың спартакиадазы – 6, онлайн хевирге республика маргылдаалары – 6, тренировкалар – 19 дээш өске-даа. Ниитизи-биле бо бүгү маргылдааларже 22932 кижини хаара туткан. Оларның аразында улуг улус – 9756, бичии уруглар – 13476.

Кожуун, хоорай чергелиг 298 маргылдаага 35489 кижи киржилгелиг болган.

2022 чылда Тыва Республиканың эң-не улуг хемчээлдиг эрткилээн спортчу хемчеглерге Россияның сумога Чемпионады болгаш бирги чери дээш маргылдаа Россияның хостуг хүрешке Чемпионады хамааржыр. Сумога болган маргылдаага ниити команда аайыбиле Тыва Республиканың чыынды командазы бирги черни ээлээн.

Россия Федерациязының чыынды командазынче 111 кижи кирген: сумо – 42, кикбокс – 14, спортчу хүреш – 9, кулаа дыңнавас улустуң спорту (хостуг хүреш) – 8, херээжен улустуң хүрежи – 7, ушу – 6, кулаа дыңнавас улустуң спорту (дзюдо) – 6, бокс – 5, ча адары – 4, самбо – 4, ММА – 3, тай бокс – 1, дзюдо – 1 болгаш шыдыраа – 1.

2022 чылда Тыва Республиканың спортчу чыынды командазынче 900 кижи кордакчы кирген: спортчу хүреш – 205, кикбоксинг – 187, сумо – 226 , дзюдо – 74, бокс – 67, хол бөмбүү – 46, ча адары – 23, самбо – 72 кижи.

Эрткен чылды түңнеп тура, ТР-ниң Спорт яамызы чаагай байырлал Шагаа болгаш Ада-чурт камгалакчыларының хүнүн уткуштур бүгү чонга быжыг кадыкшылды, тайбың дээрни, бүгү-ле амыдыралчурталгазынга чүгле экини күзеп, байыр чедирген.

/ ТР-ниң Спорт яамызының парлалга албанының медээзи-биле К. МОНГУШ белеткээн.

Көөп-Сөөктүң ховар оглу

Григорий Мандылович Салчак Бай-Тайга кожуунуң хүндүлүг чурттакчызы. 40 ажыг чылдар дургузунда культура адырынга ажылдаан. «Социалистиг чарыштың тиилекчизи», «Россия Федерациязының хүндүлүг киномеханиги» деп медальдарны, Дээди Хуралдың хүндүлел бижиин, «Бай-Тайга кожуунуң Айлаң-кужу», «Салчактарның алдарлыг артизи» деп чараш аттарның эдилекчизи.

Ол ам-даа чонунга бараалгап, чараш ырыларын күүседип чоруур. Бай-Тайга кожуунуң «Мөңге сайзанак» хоочуннар бөлүүнүң кежигүнү. Кады чурттаан эжи Надежда Иргитовнаның быжыг чөлөнгиижи. 4 уруглуг, 12 уйнуктуг кырган-ача. Кожуунувустуң хүндүлүг чурттакчызының сактыышкыннары-биле таныштырардыр мен.

БАЖЫҢНЫГ БОЛГАНЫВЫС

Ынчан 6 харлыг, шору эр апаргаш, кожавыстың молдургаларын оолдары-биле кадаржыптар апарган мен. Кадарчылааш кээривиске, авам амыраар турган, меңээ кырган-авам ак-тараа далганын сүттүг шайга чүгүдүп бээр кижи. Авам суг ийи инектиг, үш өшкүлүг, кулунчактыг, белиг турган. Бир-ле хүн инээвистиң бирээзин Мешкен-Хөл чанынга кокай тудупкан болган. Авам баарга, кежи-биле бажы чыткан, көвей кокай чипкен болган. Оон каш хонгаш, Кызыл-Даг суурда угбам сугже көжүп келген бис. Угбамның уруглары он бир кижи: дөрт оол, уруглары чеди. Бир хүн инек кадарар үлүг келген. Өле бени мунупкаш, Хемчик арыының кыдыынга инек кадарып чор мен. Инектерим бажын дозар дээш, далажып-ла халдып чордум. Улуг хараган артындан элик үне халааш, аъдымны хоюскан соонда, хенертен тура дүштү, а мен оранчок барып дүшкеш, ыглап чыдыр мен. Мени аъдым кээргээн боор, кулунчак-биле бажымны чыттап-чылгап турда, аъдымның узун тынындан аяар тудуп алгаш, аъттанып-каш, караам чажын чодуп чоруй, улаштыр инектерим дозуп чоруптум.

Экизи көрген, Улуг-Ооруг чурттуг улуг өгбевис кадарчылап чораан Долгаар Каваа дээр хоочун бодунуң бажыңын биске кулунчактыг бевиске орнапкан. Бичии бажыңныг болганывыска дыка амыраан бис. Күс кээрге, авам-биле кады чадаг Кызыл-Дагның артында даг дөрүнде шаңга оът аштап ажылдаар бис.

ДАЗЫЛГАГА ЧУРТТАЙ БЕРГЕНИМ

Аксы-Барлыкка өөренип турумда, дөрт класска башкым мени күрүне хандырылгазынга киирип каан. Ам чер кезивес, авам хөөкүй амырап турган. Интернат эргелекчизи Донгул Кагай-оол даайым мени хүлээп алгаш, будумдан бажымга чедир идик-хепти кедиргеш, интернатка чыттырып каан. Чыдар өрээливисти арыг-силиг тургузуп, столоваязындан чемненип, суббота, улуг-хүнде Очур-оол поварга дузалажыр турдувус. Кызыл-Дагның сес чыл школазын дооскаш, тос, он классты Бай-Тал ортумак

школазынче өөренип чорупкан бис. Башкым Бичии Иргитовна, орус дыл башкызы Надежда Донгаковна суглар мени Бай-Тал школазынче чорудупкан улус ол.

ЫРЛАП ЭГЕЛЭЭНИМ

Аңаа ажылдап чайлааш, күзүн Кызыл хоорайже чорупкаш, киномеханиктер курузун 1972 чылда доостум. Аңаа өөренири дыка солун болган. 60 харлыг акыларым-биле кады доостум. Ынчан 9 шактан 5 шакка чедир өөренир. Киномеханиктер курузун дооскаш, Тээлиде Н. Өлзей-оол аттыг клубка улуг киномеханик кылдыр ажылдай берген мен. Ынчан клубтуң директору Кирилл Ооржак, улуг режиссер Чүлдүм-Сүрүн Базыр-оолович, баянист Евгений Дандар-оол, чурукчу Киров Хунан, кассир Татьяна Даваа дээш оон-даа өске алдарлыг культура ажылдакчылары шупту сцена кырында мени манаан дег, уткуп турлар. «Че, Салчак, бир ырыдан бадырыптар сен бе? Баян-даа белен» деп бо-дур ийин. Евгеньевич-биле «Алаак, Көөп-Сөөк чурту-майны» деп бодумнуң ынак ырымны ырлаптым. «Оо, эр хей» дээш шупту мээң холумну туттулар. Оон эгелээш, ырлап эгелээним черле утпас мен.

ТӨРЭЭН АДА-ИЕМНИ БИЛИП АЛГАНЫМ

Шеригни Хабаровск хоорайга «Стропальщик» деп мергежилге 3 ай өөренгеш, 2 чыл стропальщиктеп турдум. Шеригни эки эрттирген дээш, командирлер «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» 1974 чылда хөрек демдээн байырлыг байдалга чанар деп турумда тывысканын Тывамга келгеш, Тээлиге киномеханиктей бергеним ол. Ажылдап чоруп турумда, бир хүн Александр башкым клубка келгеш, мени төрелдериниң бажыңынче чалады. Чөпшээрештим. Ажылым доозупкаш, субботада чорупкан бис. Дружба суурнуң эң адааында бажың. Чайын чүве, үш шак үезинде бажыңга кирип кээривиске, хой өзеп каан, пашта мүн хайынган тур. Эътти эскеш, бисти чалааш, 2 улгады берген угбайлар столга аъш-чемин делгээш, дөрже чалады. Чемненип олурувуста, эжик ажыттынган соонда, бир улгады берген эр кижи кирип келгеш, мендилешкеш, печка артында өрээлче эрте бергеш, олчаан барган. 4 кижиниң чугаа-сооду дам барган. А печка артында өрээлде киживис олчаан үнмейн барган. Чемненип алгаш, олурган улуска четтиргеним илереткеш, «Өлзей-оол аттыг клубта киномеханик кижи мен, кинолардан көрүп турар силер, чалап тур мен» – дээш, башкым-биле база байырлашкаш, чоруур деп турумда, бисти уткуп хүлээп алган ийи херээженниң бирээзи Байыр Хүрү-Матпаевна тургаш, «Бот кижиниң хырны, бода малдың чыдыны дээр болгай, оглум, чүү-хөөден ап ал» – дээрге, "Четтирдим, ажырбас" – дээш үнүптүм. Бажыңдан үнүп кээримге, башкым мени үдеп үнүп келди. Бичии чугаа бар, дуңмам: «Бажыңга кирип келгеш, печка артынче чаштына берген кижи, ачаң-дыр. А бисти уткуп, хүлээп, аяк шай сунуп турар херээжен кижи төрээн аваң ол-дур. Ма, дуңмам, бо хапты ап ал, аваңга-даа болза, таныш-көрүжүңге-даа болза бээр сен. Ачаң ышкаш пөрүк чорбас чоор. Ол дээрге мээң акым кижи» – дээш, бажыңче дедир кире берди. Оон эгелээш, төрээн ачам, авам-биле таныжып, билчип алганывыс ол. Бажыңга келгеш, хавым көөрүмге, боова-боорзак, эът, конфеталар, белек-селек дээш чок чүве чок болду.

ӨГ-БҮЛЕ ТУТКАНЫМ

Ол чылдан эгелээш эш-өөрүм кудаларын эрттирип эгелээннер. Иргит уруу Надежданың идегелдиг эжи болдум. Уран чүүлге салымчаяанныг 2 оолду, 2 кысты төрээш, эртем-билигге чедиргеш, өглеп-баштап каан бис. Уругларым авазы хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир кожуун эмнелгезинге ажылдап келген. Аарыг улуска ачы-дузазын көргүзүп, 40 ажыг чыл ханын дужаап, божуур бажыңга ак сеткилдиг ажылдап чорааны дээш Тыва Чазак үнелеп «Россияның хүндүлүг донору» деп хөрек демдээ-биле база 30 000 рубль-биле шаңнаткан.

Бай-Тайганың Салчактар аймааның «Айлаң-кужу» Мандыл оглу Гришаның намдар төөгүзү-биле таныштырдым. Ажыл дээнде карак кызыл, эртенги даң хаяазындан эгелээш, ашкан хүн-биле ажыл-ижин эжештирип үдеп чораан кижи Көөп-Сөөктүң ховар оглу-дур.

/ Шеңне КУУЖААН.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 22 | № 13 (19644)
ШЫН

«Шыяан ам...» — Бай-Тайгада тоолчулар мөөрейи

Бай-Тайганың Николай Өлзей-оол аттыг культура бажыңынга «Шыяан ам...» деп тоолчуларның баштайгы мөөрейи болуп эрткен.

Эң-не улуг назылыг 83 харлыг тоолчу Нина Күжүгет «Өскүс кулун биле көк бөрү» деп улустуң тоолун ыткаш, бирги черге төлептиг болган. Эң-не аныяк тоолчу 16 харлыг Шойгу Күжүгетти тыва тоолчуларның чаңчылын кадагалап чорууру дээш шаңнаан. Олар иелээн Кызыл-Даг сумузунуң чурттакчылары. Бай-Тал сумузундан Сергей Чөгээ «Каргырааның тыптып келгениниң дугайында» тоолду, Тээли сумузундан Көкеш Серен-Чимит «Курбусту хаан дугайында» тоолду ыткаш, ийиги биле үшкү черге төлептиг болганнар. Тоолчу Григорий Салчакты «Тиилелгеже чүткүлү дээш» деп шаңнал-биле үнелээн.

«Шыяан ам» деп мөөрейни тыва улустуң тоол ыдар аянын келир үениң салгалдарынга дамчыдып бээр сорулга-биле мөөрейни чылдың-на Шагаа бүдүүзүнде эрттирер болган.

Ус-шевер адалар

Мөңгүн-Тайга кожууннуң Адалар чөвүлели ус-шеверлер аразынга делгелге-мөөрей эрттирген.

Шагаа болгаш Ада-чурт камгалакчыларының байырлалынга тураскааткан делгелге-мөөрейге чүгле ус-шевер эр улус киришкен.

Ада-өгбелеринден дамчып келген чазаныр, даараныр, ус-шевер чаңчыл-биле эдилелдерни, херекселдерни болгаш аяк-сава аймаан амгы үеде кылып ап чоруурун кожууннуң эр хиндиктиг улузу көргүскен.

Чижээ, аяк-сава аймаан – деспи, тос-карак, эът доораар калбак ыяшты, шай азы дус соктаар бичии согаашбаланы болгаш аскыыш, шыдыраа,

бичии ширээни ыяштан чазап кылган. Аъттың чүм дериг-херексели – эзер, чүген, сыдым, аргамчы – хөм, ыяш, мөңгүн, чес, ак-демир материалдардан кылган. Сарлык кадарчыларының көжер-дүжерде эдилээр улуг савазы – барбаны хөмден кылган. Ой алгыдан даараан чеңи-чок. Сарлык дүгүнден кылган тевек. Тыва хөгжүм херексели – игил, бызаанчы.

Бо бүгү амыдыралга хүн бүрүде ажыглап чоруур эдилел-херекселдерни, хеп болгаш аяк-сава аймаан садыг материалдарындан эвес, а бойдустуң беримчезинден – ыяш, алгы-кеш, дүк, демир аймаандан кылган.

Ус-шевер адалар мөөрейиниң тиилекчилерин – Мөген-Бүрен сумузундан Чиңгис Донганны, Каргы сумузундан Алик Салчакты, Тоолайлыг сумузундан Роберт Демчикти – хуу сайгарлыкчылар Аржаана Амыртак, Алдынай Салчак, Долаана Кула үнелеп шаңнаан. Мөөрейниң арткан киржикчилерин кожууннуң аныяк эр даргалары боттары деткикчилеп шаңнааннар.

Маадырга тураскааткан маргылдаа

«АРЖААН МОҢГУШКА МӨҢГЕ АЛДАР!» деп тускай кыйгырыглыг республиканың мини-футбол маргылдаазы Самагалдай суурнуң спорт школазынга дыштаныр хүннеринде болуп эрткен.

Спортчу маргылдааны «Эрес-дидим чоруктуң ордени-биле» мөчээн соонда шаңнаткан биче сержант Аржаан Олегович Моңгушка тураскаадып эрттирген. Ол – Самагалдай ортумак школазының, Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң доозукчузу. Шериг албан-хүлээлгезин Ленинград обласка эрттирген. Ада-чуртун камгалаар мергежилди шилип, Смоленск облазында танк кезээнге шериг албанын уламчылаан.

Танк командири Аржаан Монгуш Тускай шериг операциязының үезинде бодунуң амы-тынын хайыралавайн, эрес-дидими-биле демисежип тургаш, маадырлыы-биле мөчээн.

Ол кара чажындан тура спортка ынак, бокс секциязынга үргүлчү барып турган. Республиканың хөй санныг маргылдааларының тиилекчизи, Россияның бокс талазы-биле чемпиону. Маадырның ада-иези Олег биле Эмилия Моңгуш оглунуң ынак спорт школазын сайзырадып хөгжүдеринге деткимчезин көргүзүп турарлар.

Маадырның чырык адынга тураскааткан маргылдаага 18 команда киришкен.

Республиканың мини-футбол маргылдаазының деткикчилери – биче сержант Аржаан Моңгуштуң, улуг лейтенант Долаан Донгактың ада-иези, төрелдери, чаңгыс классчылары – тиилекчи командаларны шаңнаан.

Тес-Хем кожуунга болуп эрткен «Виват кадет» деп мөөрейниң тиилекчилери, Самагалдайның 2 дугаар ортумак школазының өөреникчилери маргылдаага байырымныг чараш самны бараалгаткан.

/ Арынны Р. ДЕМЧИК белеткээн.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тывамедиагрупп" ПБ"
ТР-ниң КАА

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская,100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге — **П6855,**
организацияларга — **П6860**

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3325 кезек

2023 ЧЫЛДА "ШЫН" СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР – 1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН ЧАГЫДАР БОЛЗА, ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10